

KLASİK RİCÂL ESERLERİNDE RİHLE TESPİTİ: KAYNAKLAR, YÖNTEMLER VE TEKLİFLER*

Bekir KUZUDİŞLİ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 20 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 13 Mart 2025, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2025, **Atf:** Kuzudışli, Bekir. "Klasik Ricâl Eserlerinde Rihle Tespiti: Kaynaklar, Yöntemler ve Teklifler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (Mart 2025):193-234.

DOI: 10.33415/daad.1588849

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 20 November 2024, **Accepted:** 13 March 2025, **Published:** 31 March 2025, **Cite as:** Kuzudışli, Bekir. "Identification of Rihle in Classical Rijâl Works: Sources, Methods, and Proposals". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/1 (March 2025): 193-234.

DOI: 10.33415/daad.1588849

Öz

Seyahat imkânlarının oldukça sınırlı olduğu şartlarda özellikle muhaddislerin Endülüs'ten Horasan'a, Yemen'den Anadolu'ya kadar oldukça geniş bir coğrafyada gerçekleştirdikleri ilmî yolculuklar, kültür tarihi, bilginin dolaşımı ve âlimlerin bireysel yolculuk tecrübeleri gibi konularda pek çok çalışmayı hak etmektedir. İlmî seyahatlerin dönem ve coğrafyaya göre farklılık göstermesi, her bir âlimin detayda yaşadığı ilmî serüvenin farklı olması gibi nedenlerle özellikle II./VIII. asrın ortalarından itibaren artan ve neredeyse her âlimin az-çok iştirak ettiği bu faaliyeti derinlemesine incelemek için dijital beşeri bilimler çerçevesinde geliştirilen imkânların da dikkate alınarak bir ekip çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu makale böyle bir projeye mukaddime olması amacıyla klasik dönemde ricâl eseri yazarlarının bir şahsın rihlesini nasıl tespit ettikleri ve bu tecrübe-

* Bu makale 123K484 numaralı "Klasik Dönem İslam Dünyasında Bilginin Yayılımı: Rihleler" başlıklı TÜBİTAK 1001 projesi kapsamında yayımlanmıştır. Proje, beşeri bilimler altyapısı ve yapay zekâ kullanımı çerçevesinde hem maddi hem de teknik olarak İSAR Merkezi tarafından desteklenmektedir. Makaleyi okuyup değerlendiren projedeki çalışma arkadaşlarıma ve beşeri bilimlerle ilgili kısımların yazılmasına yardım eden Arif Yasin Kavdır'a teşekkür ederim.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi. bekir.kuzudisli@istanbul.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-7347> / Professor, İstanbul University, bekir.kuzudisli@istanbul.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-7347>

den hareketle rihle tespitinin nasıl yapılabileceği sorularına odaklanmaktadır. Makalede, oldukça farklı yönleri olan bu meselenin bütünüyle çözüme kavuşturulması amaçlanmamış; mesele, ilgili âlimlerin rihle tespitini ilgilendirdiği ölçüde ele alınmıştır. Bu bağlamda, teknolojik gelişmeler ve disiplinler arası yöntemlerin devreye alınması, rihle çalışmalarının daha geniş ve derinlemesine bir perspektifle incelenmesini mümkün kılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Beşeri Bilimler, İlmî Yolculuklar, Zehebî.

Identification of Rihle in Classical Rijāl Works: Sources, Methods, and Proposals

Extended Abstract

This article lays the foundation for an in-depth examination of the concept of rihla (scholarly travel) within the science of hadith, focusing on several crucial questions. It investigates the role of rihla in rijāl literature, exploring in which works it became a key element and from which period onward. Additionally, the article examines how classical scholars identified an individual's rihla and how modern tools and methodologies can help build upon this historical approach.

The article defines "the centrality of scholarly travels in biographical writing" as not just the mention of rihla in passing but as a deliberate focus by the author on the subject of an individual's travel. When sources are reviewed with this specific lens, it becomes clear that rihla emerged as a central feature of biographical writing in the late 3rd/9th century and early 4th/10th century. Key examples include the introduction of *al-Jarḥ wa'l-ta'dīl* by Ibn Abī Ḥātim (d. 277/890) and the more detailed accounts found in *Ṭabaqāt 'Ulamā' Ifrīqiyya*, a regional history written by Abū'l-'Arab Muḥammad b. Aḥmad b. Tamīm (d. 333/945). Another example is the work of Muḥammad b. Ḥārith al-Khushanī (d. 361/971), whose account of Andalusian rijāl devotes significant space to explicitly stating whether narrators undertook rihlas, highlighting the prominence of scholarly travel in that region's biographical works. This trend continued with Ibn al-Faraḍī (d. 403/1013) in *Tārīkh 'Ulamā' al-Andalus*. Similarly, in the East, *Tārīkh Naysābūr* by al-Ḥākim al-Naysābūrī (d. 405/1015) also reflects a focus on rihla, as inferred from later references to it. Collectively, these works show that during this period, rihla became a defining feature in biographical writings, with scholars closely examining whether individuals had undertaken scholarly journeys.

A significant observation is that many of these works were authored in regions far from the central Islamic lands, either in the far East or West. This geographic distance likely made these scholars more attuned to recording details of rihla. The tradition continued in later city histories such as *Tārīkh Baghdād* by al-Khaṭīb al-Baghdādī (d. 463/1071) and *Tārīkh Dimashq* by Ibn 'Asākir (d. 571/1176), where rihla information was incorporated into the biographical entries. In the later period (muta'akḥkhirūn), al-Dhahabī's meticulous attention to identifying rihlas stands out. His significance lies in several factors: he recorded instances of rihlas by transmitters previously not noted for scholarly travels, provided commentary on earlier scholars' views on rihlas, and introduced new terms like *riḥla shāsi'a* and *akthara al-tatwāf*, thus enriching the vocabulary for discussing rihlas.

The article further explores how rijāl scholars determined whether an individual had undertaken a rihla. The most straightforward method was by direct or indirect information from the scholar themselves or their students regarding their travels. Some scholars explicitly mentioned the locations they visited, while others did so indirectly through their *jarḥ wa ta'dīl* evaluations or biographical descriptions. The use of isnād to determine rihlas is particularly striking. For instance, al-Khaṭīb al-Baghdādī menti-

ons, "Sahl b. Baḥr narrated to us from Muḥammad b. Ishāq al-Sulamī in Baghdad," confirming that Muḥammad b. Ishāq had been in Baghdad. Additionally, scholars like al-Dhahabī often inferred rihlas by analyzing the list of a scholar's teachers. For example, al-Dhahabī deduces that Mis'ār b. Kidām (d. 153/770 or 155/772) did not undertake a rihla based on the predominance of his hadiths from his locality, except those from Qaṭāda, suggesting that Mis'ār had traveled to him.

Despite the reliance on teachers to determine rihlas, this method was not without its flaws. Some scholars attempted to deduce rihlas from a single teacher, a method later criticized by other scholars. Occasionally, rihlas were inferred from a narrator's students rather than their teachers, though these instances were less common. Classical scholars could easily determine a person's travels by referencing their teachers, whose biographical details were often retained in memory. However, contemporary scholars can leverage modern tools such as the humanities and artificial intelligence to analyze these details. For example, the Humanities could be designed to recognize terms like *bi-Makka* and highlight expressions such as *sami'a bi-Makka*, facilitating analysis. Researchers can also use programs like *Jawāmi' al-Kalim* and *Khādim al-Ḥaramayn* to identify geographic locations of teachers. However, caution is necessary when using these tools, as they may produce inaccurate results. For instance, assuming that a narrator traveled to Egypt solely based on the transmission of a few hadiths from Egyptian teachers may lead to false conclusions. It is important to cross-verify these findings with reliable sources to ensure accuracy.

In classical works, such as those by al-Dhahabī, the statement that an individual "did not undertake a rihla" could imply that students traveled to the scholar rather than the scholar traveling. Understanding the intended meaning of such statements is essential for accurate interpretation. For instance, narrators whom al-Dhahabī claimed "did not undertake a rihla" were sometimes appointed as judges, participated in military campaigns, or traveled as teachers. A similar principle applies to city histories. For example, if a person is not mentioned in *Tārīkh Baghdād*, it does not conclusively prove that they never visited Baghdad, as al-Khaṭīb included primarily those who transmitted knowledge in the city. Therefore, one must always consider the specific aims and criteria of such works in interpreting these claims.

In conclusion, the article underscores the central role of rihla in the biographical writings of classical Islamic scholars, highlighting its importance in understanding scholarly networks and the transmission of knowledge. Modern tools and methodologies offer new opportunities for analyzing rihla data, although they require careful application and verification.

Keywords: Hadīth, Digital humanities, Scholarly travels, al-Zhahabī.

Giriş

Klasik dönemde II./VIII. asrın ortalarından itibaren artarak devam eden ilmî yolculuklar birçok yönüyle araştırılmayı hak eder. Zira günümüze kıyasla şartların oldukça sınırlı olduğu bir zaman diliminde râvilerin geniş İslam coğrafyasının hemen her tarafına ilmî amaçla seyahatleri, başta kültür tarihi olmak üzere birçok açıdan önemli sonuçlar üretmiştir. Bu rihlelere günümüzden bakıldığında râvilerin seyahat giderlerini nasıl karşıladıkları, hangi güzergahları kullandıkları, birlikte mi yoksa tek olarak

mı yolculuğa çıktıkları, kendilerinin ve ailelerinin gurbet hayatına nasıl katlandıkları gibi hususlar kültür tarihi açısından dikkat çekici konulardır. Ayrıca rihlelerin hadislerin yayılmasına katkısı, cerh-ta'dîle ve râvinin tanınmasına yönelik etkisi gibi konular da meselenin hadis ilmine bakan yönlerinden bazılarıdır. Klasik dönemde rihle yapan ilim adamlarının çokluğu dikkate alındığında tek kişinin üstesinden gelemeyeceği kadar geniş olan bu konuların, ancak yapay zekâyla desteklenmiş dijital beşeri bilimlerin imkânlarından yararlanan bir ekip çalışmasıyla incelenmesi mümkün görünmektedir. Ancak bu konuları derinlemesine çalışabilmek, öncelikle mümkün olduğu kadar bütün râvilerin rihlelerini tespit etmeyi gerektirir. İlmî seyahatleri toplu olarak araştıran günümüz çalışmaları rihle tespitinde genel olarak klasik âlimlerin sözlerinden veya farklı memleketlere mensup hoca-öğrencinin karşılaştığını gösteren çeşitli anekdot ve ifade kalıplarından hareket etmişlerdir.¹ Neticede ilmî seyahatlerin kültür tarihi veya hadis ilimlerine bakan yönünü derinlemesine incelemeye imkân sunan bir veri tabanı oluşturmak amacıyla klasik kaynaklarda rihle tespitinin nasıl yapılabileceği ve bunların ne kadar işlevsel olduğu meselesine eğilmek elzem görünmektedir. Dolayısıyla bu makale rihlenin kültüre veya hadis ilimlerine yansması veya bunların nasıl tespit edileceği konusuna değil sadece rihlenin tespiti meselesine odaklanacaktır. Bunu görebilmek için de üç temel soru merkeze alınmıştır. 1. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inden İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü Tehzîbi'l-Kemâl*'ine kadar klasik dönem tabakat ve ricâl eserlerinde bir râvinin nesebi, hoca-öğrencileri, menakıbı gibi hususlara özen gösterilmesini andıran bir şekilde rihlelerin de biyografinin bir unsuru haline gelmesi hangi zaman ve coğrafyalarda gerçekleşmiş, hangi âlimler rihle tespitine daha çok özen göstermiştir? 2. Rihlenin biyografinin bir unsuru

¹ Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-5; Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 54-63. Araştırmacının anekdotlarda ya da bir şahsın hocaları sayılırken mesela "Kûfe'de işitti" anlamına gelen "Semia bi-Kûfe" terkiplerini çeşitli kullanımlarıyla birlikte bir araya topladığı belirtilmelidir (s. 54, 374-402). Tek râvi hakkında çalışan ya da bir âlimin kitabını tahkik eden araştırmacılar ise rihle tespitinde daha farklı imkânları kullanmışlardır. Bu çalışmalarda özellikle hocalarının memleketlerinden hareketle bir şahsın rihlesi tespit edilmeye gayret edilmiştir. Örnek olarak bk. Halil İbrahim Turhan, *Hicrî III. Asırda Rical Tenkidî Ali b. el-Medîni Örneği* (Rize: STS Yayınları, 2019), 46. Bazı çalışmalarda ise rihle tespitinin nasıl yapıldığı açıklanmamakla birlikte eserin genelinden sadece anekdotların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016); Yusuf Açikel, *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler* (Ankara: Nobel, 2020).

haline geldiği eserlerde müellifler ilgili şahsın rihle yaptığını nasıl tespit etmişlerdir? 3. Klasik ulemanın tecrübelerinden hareketle günümüzdeki teknolojik imkânlarla ve dijital verilerle rihle tespiti yapmanın imkânı, avantajları ve dezavantajları nelerdir? Aşağıda bu sorular detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılacaktır.

1. Rihle Bilgisinin Ricâl Kaynaklarındaki Seyri: Rihle Tespiti Hangi Ricâl Eserlerinde Yaygın Olarak Bulunur?

Birçok vesileyle bir râvinin bir şehirden diğerine gitmesi ya da bu yolculuğunun detaylarına dair anekdotlar muhtelif şekillerde hadis kaynakları ya da ricâl kitaplarında zikredilmesine rağmen burada cevabı aranan mesele, bir müellifin incelediği şahsın biyografisini kaleme alırken rihlesine önem vererek bunu çeşitli yapı ve cümlelerle dile getirmesi ya da buna dair ipuçlarını zikretmesidir. Yukarıda işaret edilen “rihlelerin biyografilerde bir unsur haline gelmesi” meselesi de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Rihlelerin II./VIII. asrın ortalarında artarak devam etmesi, III./IX. asrın başlarında ise giderek yerleşmesine ve rihleye dair anekdotların yaygınlaşmasına rağmen söz konusu dönemde İbn Sa’d’ın *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr*’inde bir şahsın rihlesine sınırlı düzeyde yer verildiği görülür. Onun bir şahsın rihlesini belirli terimlerle vurgulamaktan ziyade, şehirleri yaşadığı mekanlar bağlamında zikrettiği belirtilmelidir. Dolayısıyla söz konusu kitapta, bir şahsın bir şehirden başka bir şehre yerleşmek için gittiği ya da ihtiyacı sebebiyle Bağdat’a geldiği ve halifeyle görüştüğü şeklindeki anekdotlar alıntılanır.² Bu gibi yerlerde o, rihle ve benzeri terimler yerine nezele/yerleşti, kadime/geldi ya da tehavvele/yöneldi gibi kelimeleri tercih eder. Bu ifadelerden sonra hadis dinlediğine ya da naklettiğine dair bilgiler de vermektedir. *Tabakat*’ta rihle kelimesinin kullanıldığı az sayıdaki örnek ise sonraki dönem literatürünü çağrıştırır şekilde düzenli görünür. Örneğin Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239/853) biyografisinde “Cerîr’in kitaplarını yazdı. Ona, yani Rey’e rihle yapmış ve kitaplarını dinlemiştir” derken kardeşi Ebû Bekir (ö. 235/849) için “Basra’ya rihle yaptı ve oradaki ulaştığı hocalardan hadis yazdı” kaydını düşer.³ Bir-iki istisna hariç bu üslup değişikliğinin, İbn Sa’d’ın vefatından sonra ölen şahısların da zikredildiği son tabakada (dokuzuncu tabaka) olması söz konusu değerlendirmelerin öğrencisi Hüseyin b. Fehüm (ö. 289/902) veya başkaları

² Muhammed İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü’l-Üsre, 2002), 8/518; 9/326, 336, 338.

³ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, 8/537-538.

tarafından eklenme ihtimalini gündeme getirir.⁴ Ancak bunun için yeterli delil olmadığı da akılda tutulmalıdır. Neticede İbn Sa'd'ın, biyografileri kaleme alırken genel olarak râvilerin rihlesini takip edip eserine yansıtmadığı söylenebilir.

Yahya b. Ma'în'in (ö. 233/848) *Tarih*'i de İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ına benzer bir özellik taşır. O da belirgin şekilde bir râvinin şehirler arasındaki intikalini bir olayı anlatırken ihtiyaç hissedildiği için zikreder ve çoğunlukla rihle kelimesini tercih etmez. Bununla birlikte kendisinin de birçok rihlesi bulunan Yahya'nın, eğer uzun bir anlatıdan kesilmiş parçalar değilse, bir şahsın bir şehre geldiğini müstakil olarak söylediği yerler bulunmaktadır. Burada Yahya'nın "Mis'ar hadis için kesinlikle rihle yapmadı, sadece Kûfe'de, mescidde işitti"⁵ sözü, rihleyi merkeze aldığı yerlere örnek olması açısından özellikle zikredilmelidir. Bu yargının bizzat Mis'ar'ın (ö. 155/772), hadis öğrenimini kastederek "Şu mescidden başka yere gitmedim"⁶ sözünden alınma ihtimali yüksek olsa da bu, bir şahsın rihle yapıp yapmadığını takip etme açısından önemli bir ifadedir.

198 | db

Bu sırada Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *et-Tabakât*'ı, Buhârî'nin (ö. 256/870) *Tarihleri*, İbn Ebî Hayseme'nin (ö. 279/892-93) *et-Târîhu'l-Kebîr*'i gibi eserlerde rihle, müellifin bir biyografide zikretmeye özen gösterdiği unsurlardan biri olarak görünmemektedir. Daha net bir ifade ile söylemek gerekirse adı geçen eserlerde bir râvinin hayat hikayesi anlatılırken ya da tarihi bir bilgi verilirken göç veya idari görev gibi sebeplerle bir beldeden diğerine geçişleri zikredilmesine rağmen rihleleri, biyografinin unsurlarından biri haline gelmemiş görünmektedir.

Yukarıda sayılan kitaplara nispetle rihlenin merkezde olduğu eser İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'idir. O bu eserinde rihleleri özellikle babası Ebû Hâtim'in (ö. 277/890), nispeten de Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) ilmî yolculuklarını merkeze alarak işlemektedir. Öncelikle o, eserin "Taktime"sinde babası ile Ebû Zür'a'nın rihlesini özel başlıkta incelemiş, Ebû Hâtim'in hicrî 213, 242 ve kendisinin de katıldığı 255 yıllarındaki üç rihlenin izini biyografilerde hissettirmiştir. Buralarda İbn Ebî

⁴ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/294-295.

⁵ Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu İbn Ma'în (ed-Dûrî Rivâyeti)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezu'l-bahsi'l-İlmî ve İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, 1979), 4/48.

⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Mısır: Matba'âtü's-Sa'âde, 1394), 7/218.

Hâtim, “Babam ondan falan yerde ilk rihlesinde hadis işitti”⁷ ya da “Babam ondan şurada ikinci rihlesinde hadis yazdı”⁸ demektedir; eğer bu karşılaşma üçüncü rihlede gerçekleşmiş ise bazen kendi izlenimlerini de aktarmaktadır.⁹ Ayrıca biyografi sahibinin rihlesi babasınınkiyle kesiştiği yerlerde rihle önemli bir unsur haline gelmektedir. Örneğin Ahmed b. Cerîr el-Belhî için “İkinci rihlesinde Mısır’da arkadaşıyla” notu düşülmüştür.¹⁰ Az da olsa bu eserde Ebû Hatim dışındaki şahısların rihle ilişkilerine yer verildiği de kaydedilmelidir.¹¹

Rihle’nin ricâl kitaplarında bir unsur haline gelmeye başlaması, III./IX. asrın sonu ile IV./X. asrın başlarında kaleme alınan şehir tarihlerinde gerçekleşir. Öncelikle burada şehir tarihi derken Ezrakî’nin (ö. 250/864[?]) *Târîhu Mekke’si* veya İbn Şebbe’nin (ö. 262/876) *Târîhu’l-Medîne’si* gibi bir şehri merkeze alan kitaplar değil, bir şehirde doğup büyüyen ya da oraya gelen âlimleri inceleyen kaynakların kastedildiği belirtilmelidir. III./IX. asrın sonu ile IV./X. asrın başlarındaki şehir tarihlerinde rihlenin, biyografi yazıcılığının önemli bir parçası haline gelmeye başladığı, râvinin kimliği, cerh-tadîli gibi unsurların yanı sıra rihlesine de dikkat edildiği görülür. Örneğin Ebû’l-Arab diye bilinen Muhammed b. Ahmed b. Temîm’in (ö. 333/945) *Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye* adlı bölge tarihinde nispeten yoğun bulunan rihle bilgisi, zikredildiği biyografinin unsurlarından birini oluşturur. Mesela müellif, Musa b. Muaviye es-Sumâdîhî’nin (ö. 225/839) kimlik bilgileri ve cerh-tadîlinin yanı sıra Medine, Kûfe, Basra ve sayıldığı takdirde iyice uzayacağını belirttiği diğer şehirlerdeki âlimlerden ilim aldığını belirttikten sonra 184’te rihleye çıkıp 189’da döndüğünü nakleder. Ayrıca Ebû’l-Arab, Musa’dan naklen onun 184 yılı Recep ayının pazartesi günü İfrîkiyye’den rihleye çıktığını kaydetmiştir.¹² İleride zikredileceği üzere biyografi yazımında bir râvinin hocalarını kaydederken “mine’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn ve’s-Şâmiyyîn...” şeklindeki kullanımlar aslında onun söz konusu beldelelere rihle yaptığına işaret eden bir unsurdur. Ebû’l-Arab’ın söz konusu biyografide hocalarının şehirlerini saydıktan sonra rihlesini zikretmesi zihninde böyle bir ilişkinin varlığına delalet eder. Ayrıca onun Davud b. Yahya (ö. 249/864)

⁷ Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1952), 2/103; 3/23, 27, 43...

⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/39, 57, 63, 93...

⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/88; 3/216; 8/22...

¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/45.

¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/254, 266.

¹² Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî Ebû’l-Arab, *Tabakatu ulemai İfrîkiyye*. (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Lübnani, ts.), 106-107. Diğer örnekler için bk. 34, 44, 71-72, 82, 90 vd.

hakkında “Doğuya rihle yapmadı” demesi de¹³ rihlenin biyografi yazımında bir unsur haline gelmeye başladığının bir diğeri göstergesidir. Aynı dönemde kaleme alınan, fakat eser kayıp olduğu için muhakkiklerin bilgileri sonraki eserlerden toplayarak neşrettikleri İbn Yunus’un (ö. 347/958) *Târîhu Mısır*’ında da rihlenin nispeten önemli bir unsur olduğu görülür. Mesela İbrahim b. İsa es-Sekafî’nin kısa biyografisinde “Rihle yapmış ve hadis işitmiştir” şeklindeki tanıtımı rihlenin zikri açısından dikkat çekicidir.¹⁴ O, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 303/915) biyografisinde de “Rihle yapan ve hadis peşinde koşan biriydi” demektedir.¹⁵ Öte yandan Osman b. Atîk el-Gâfikî hakkında “İlim ve hadis peşinde Irak’a ilk rihle yapan kişidir. Onun oraya varamadan öldüğü [...] söylenmiştir. O, 180 yılında vefat etmiştir...” şeklindeki tespiti¹⁶ bir biyografi yazımında rihlenin artan rolüne işaret etmektedir.

Bu dönemde Endülüs fakih ve muhaddislerini tanıtan Muhammed b. Hâris el-Huşenî’nin (ö. 361/971) *Ahbâru’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*¹⁷ adlı eseri ise biyografilerde rihlenin bir unsur olması açısından en çok dikkat çeken kitaplardan biridir. Öncelikle bu kitapta eserin hacmine oranla çok yüksek sayıda şahsın rihlesine dikkat çekildiği belirtilmelidir. Nitekim toplam 527 biyografi arasında 250 civarındaki şahsın bizzat rihle yaptığı kaydedilmiş ya da rihlesine dikkat çeken ifadeler kullanılmıştır. İkinci olarak özellikle meşhur biyografilerde râvilerin hocaları şehirlere nispet edilerek ihtisara gidilmeden zikredilmektedir. Örneğin müellif, Endülüs’ün en meşhur râhillerinden birisi olan Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî’nin (ö. 286/899) 220’den önce Doğuya rihle yaptığını, 230 yılından sonra tekrar rihleye çıktığını belirtir. O, İbn Vaddâh’ın hocalarının sayısını da şehirlerine göre sıralayarak kaydeder. Bu şehirlerden dikkat çekenleri şu şekildedir: Mekke’den 9; Medine’den 4; Trablus’tan 7; Humus’tan 7; Misîsa’dan 14; Mısır’dan 31; Dimaşk’ten 13; Kûfe’den 2; Bağdat’tan 11; Kayravan’dan 15... hocadan hadis almıştır.¹⁸ Söz konusu rakamları zikrettikten sonra hocaların isimlerini de kaydeden Huşenî, Mu-

¹³ Ebü’l-Arab, *Tabakatu ulemai İfrikiyye*, 109.

¹⁴ Ebû Saîd Abdurrahman İbn Yunus es-Sadeffî, *Târîhu İbn Yunus es-Sadeffî*, nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421), 2/15.

¹⁵ İbn Yunus, *Târîh*, 2/190. Diğeri örnekler için bk. 1/295, 358, 2, 12, 14-15, 31-32, 46, 58, 92, 106-107, 132 vd.

¹⁶ İbn Yunus, *Târîh*, 1/339.

¹⁷ Ahmet Özel, “Muhammed b. Hâris el-Huşenî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/421-422.

¹⁸ Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ahbâru’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*, thk. Maria Luisa Avila - Luis Molina (Madrid: el-Meclisü’l-a’lâ li’l-ebhâsi’l-İlmiyye ma’hedüt-te’âvün maa’l ‘âlemi’l-Arabî, 1991), 122-126.

hammed b. Vaddâh'ın daha küçük beldelere mensup hocalarını da ayrınıtısıyla zikretmektedir.¹⁹ İbn Vaddâh'ın Horasan bölgesine gitmemesine rağmen "Horasan'dan bir hocası var: Muhammed b. Hammâd"²⁰ örneğinde görüldüğü gibi özellikle bir veya iki kişinin sayıldığı şeyhler olarak Muhammed b. Vaddâh'ın o şehre girdiği kesin olarak söylenemese de onların beldelere göre tasnif edilerek sunulması, sonraki eserlerde dahi pek görülmeyen ve şahsın rihlesine dair önemli ipuçları veren bir uygulamadır. Üçüncü olarak ise Huşenî'nin eseri rihle yapmayanları kaydetmesi yönüyle de dikkat çekicidir. O, Endülüs'ten 20 kişi için neredeyse aynı kalıpla yani "Lem tekün lehu rihle/rihlesi yoktu" der.²¹ Neticede bu kitap rihle bilgisinin sıklığı, meşhur biyografilerde hocaların şehirlere göre sıralanışı ve rihle yapmayanlara özel dikkat göstermesi açısından önemli bir yerde durmaktadır.

Buna karşın Horasan Bölgesinde IV./X. asrın ortalarında etkin olan Ebu'ş-Şeyh'in (ö. 369/979) *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîne 'aleyhâ* eseri rihle ve aynı harflerden oluşan kelimelerle ilmî yolculuklara az sayıda değinse de²² bir râvinin "Mısır'a ve Şam'a girdi" sözü gibi hangi şehirlerde hadis aldığını belirttiği²³ ya da "İraklılardan rivayeti var" ifadesi gibi²⁴ rihleye delalet eden cümleler kullandığı yerler nispeten fazladır. Dolayısıyla burada da rihle vurgusuna belirgin derecede dikkat ettiği söylenebilir.

Irak, Suriye ve Cezîre bölgelerinde III./IX ikinci yarısıyla IV./X. asrın ortalarında etkin olan âlimler arasında Ebu'l-Hasan Bahşel'in (ö. 292/905) *Târîhu Vâsıt'ı*, Ebû Ali Muhammed b. Saîd el-Kuşeyrî'nin (ö.334/945) *Târîhu'r-Rakkâ'sı* ve Abdülcebbar el-Havlânî'nin (ö. 365/975'ten sonra) *Târîhu'd-Dâriyya'*sında rihle vurgusu yer almaz. Ebû Zekerriyya el-Ezdî'nin (ö. 334/945) *Târîhu'l-Mavsil'*inin günümüze ulaşan kısmında ise rihleye

¹⁹ Bunlardan bazıları şunlardır: Remle, 2; Übülle 1; Sus, 1; Adana, 1; Hit 2...el-Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 122-126.

²⁰ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 124.

²¹ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 12, 69, 83, 109, 144-145, 151, 165, 169, 183, 191, 200, 223 225, 244, 269, 278, 326, 345, 377, 379.

²² Ebu'ş-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Cafer b. Hayyân el-Ensârî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1412/1992), 3/226, 533, 621, 4/128, 217, 223, 229.

²³ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân*, 3/224, 346, 386, 467, 492, 527, 537, 4/54, 96, 113, 225, 235, 241, 248.

²⁴ Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân*, 3/356, 392, 406, 567, 592, 4/277, 289.

dair az sayıda bilgi bulunsa da²⁵ bu eserin kayıp olan bölümlerinden veya *Tabakâtü'l-ulemâ min ehli'l-Mevsil* kitabından yapılan alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla o bir râvinin ilmî seyahatlerine belirgin şekilde odaklanmakta ve nispeten detay zikretmektedir. Onun Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801) hakkındaki "İlim talebi için şehirlere rihle yaptı. Hicaz, Basra, Kûfe, Şam, Mısır, Cezîre ve Musul'a mensup yetiştiği âlimlerden hadis aldı." sözüyle²⁶ Kasım b. Yezîd el-Cermî (ö. 194/809) hakkındaki "Birçok uzak şehre (âfâk) rihle yaptı ve Hicaz, Basra, Şam ve Musul'a mensup karşılaştığı muhaddislerden hadis yazdı" ifadesi²⁷ rihle takibini önemseydiğine örnek olarak verilebilir.²⁸ Ancak sonraki kitaplarda tespit edilen alıntılar sınırlı sayıda kaldığı için buradan hareketle rihle vurgusunun yoğunluğunu tahmin etmek zor görünmektedir.

Şehir tarihlerinde IV./X. asrın ikinci yarısında etkin olan ve İslam dünyasının neredeyse iki farklı ucunda faaliyet gösteren İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs'ü* ile Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1015) *Târîhu Nisâbûr'u* ricâl kaynaklarında rihle yazımında öne çıkar. Yukarıda zikredildiği üzere Huşenî'nin rihle kayıtlarına verdiği önem dik-kate alındığında ondan azami derecede istifade eden İbnü'l-Faradî'nin kitabında rihle bilgisinin fazla olması şaşırtıcı değildir. Diğer hocalarından da istifade eden İbnü'l-Faradî, muhaddis olsun olmasın bir âlimin rihlesine dair bilgileri zikreder. Hatta genelde IV./X. asırdakiler olmak üzere bir râvinin hangi şehirde kimden hadis aldığını belirtir. Örneğin o, Muhammed b. İshak b. Münzir (ö. 367/978) için "302 senesinde rihleye çıktı" dedikten sonra Mekke, Medine ve Mısır'da hadis işittiği hocalarını sıralar.²⁹ Ahmed b. Abdullah b. Amr el-Kaysî (ö.373/983) biyografisinde olduğu gibi İbnü'l-Faradî'nin 14 yerde, bir şahsın rihle yapmadığını söyle-

²⁵ Mevsilî, Ebû Zekerîyya Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil* thk. Ali Habîbe, (Kâhire: 1387/1967), 358-359, 425-426.

²⁶ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlî Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, nşr. Ebû Abdurrahman 'Âdil b. Muhammed (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422), 11/255.

²⁷ Yûsuf b. Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 21/461-462.

²⁸ Ebû Zekerîyya el-Mevsilî'nin rihle vurgusunun diğer örnekleri için bk. Ahmed b. Alî Ebû Bekr Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 3/420, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 36/282-283; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1/289, 10/74, 20/363; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/139, 10/29.

²⁹ Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelîs*, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1373/1954), 2/80. Benzer örnekler için bk. 1/29, 42, 56 vd.

mesi³⁰ biyografi yazımında ilmî yolculukları önemseydiğine işaret eder. Ancak 11 yerde bu bilgileri hocası Huşenî'den nakletmesi ise bu dikkatin oluşumunda İbnü'l-Faradî'nin etkisini gösterir.³¹ Gerçi Huşenî'nin eserinde ayrıntılı bir şekilde sayılan bir râvinin hocalarının hangi şehre mensup oldukları bilgisinin İbnü'l-Faradî'nin kitabında ihtisar edilmesi,³² 5 biyografide ise bilgilerin *Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-muhaddisîn*'den alınmasına rağmen "Rihle yapmadı" kaydının hazfedilmesi gibi unsurlar³³ mahiyet ve oran olarak İbnü'l-Faradî'nin eserinin Huşenî'ninkine göre daha geride durduğuna delalet edebilir. Bu duruma rağmen İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâ'i'l-Endülüs*'ü biyografilerde rihlelere yer vermesi açısından önemini korumaktadır. Nitekim Endülüs rihlelerinin ele alındığı bir tezde sadece muhaddislere yoğunlaşarak ilk dört asırda rihle yapan 110 muhaddis arasında 80'nin isminin İbnü'l-Faradî'nin eseri vasıtasıyla tespit edilmiş olması da bu hassasiyetin bir sonucu olmalıdır.³⁴

Hâkim'in Nişâbur âlimlerini bir araya topladığı tarihi günümüze ulaşmamış veya henüz bulunamamış olsa da Sem'ânî (ö. 489/1096), Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348) ve Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) gibi âlimlerin eserden yaptıkları nakiller vasıtasıyla rihle bilgisinin yaygınlığı takip edilebilir. Buna göre Hâkim, incelediği râvilerin rihlelerine özel önem vererek onları "kesîrû'r-rihle" gibi terimlerle tanıtmış,³⁵ özellikle meşhur râvilerin biyografilerinde onların nerede ve hangi hocalardan hadis aldığını zikretmiş,³⁶ bazı şahısların ise rihle yapmadıklarını kaydetmiştir. Örneğin o, Mübeşşir b. Abdullah b. Rezîn (ö. 189/805) ile kardeşi Ömer (ö. 203/818) hakkında Nişâbur'da hadis işittiklerini ve kesinlikle rihle yapmadıklarını belirtir.³⁷ Özellikle hocaları tabakasında zikrettiği ayrıntılı rihle bilgileri dikkate alındığında günümüze ulaşan kitaplardaki alıntılar çerçevesinde dahi Hâkim'in rihle vurgusunun çok belirgin

³⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/64. Ayrıca bk. 1/91.

³¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/91, 131, 137, 226, 228, 304, 319, 416, 2/26, 181.

³² Bakî b. Mahled için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 49-55; Krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/107. Bunlar Huşenî'nin detaylı şekilde hocalarının beldelelerini zikrettiği yukarıda sayılan diğer isimler için de geçerlidir.

³³ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 12. (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/39, 83 (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/154.), 191 (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/136.), 223 (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/255.), 326 (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/196.)

³⁴ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 117-134. Metinde zikredilen sayıya muhaddisler dışındaki Endülüslü âlimler dahil değildir.

³⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 6/48; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1/502, 525; Zehebî, *Siyer*, 14/464.

³⁶ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 12/361; Zehebî, *Siyer*, 13/457.

³⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21, 411; 17/193.

olduğu ve buna özel önem verdiği söylenebilir.³⁸ Netice itibariyle ricl edebiyatında rihle vurgusunun, İslam dünyasının neredeyse iki farklı ucunda yazılan Endülüslü HuŐen ve İbnü'l-Farad ile NŐburlu Hkim'in eserleriyle iyice belirginleŐtiđi, bunlar arasında Hkim'in kitabının sonraki eserleri çok daha fazla etkilediği görülür.

V./XI. asır İslam dünyasının merkezinde yer alan Hatb'in (. 463/1071) *Trhu Bağdd'* ile bir asır sonra kaleme alınan ve alanda en kapsamlı eserlerinden biri olan İbn Askir'in (. 571/1176) *Trhu Dimaşk'*i biyografilerde rihle vurgusunun en çok grldğ kitaplardır. Hadis ve hadis ilimlerinin yanı sıra kültür tarihine dair birçok unsuru barındıran bu iki kitapta dikkat çeken husus, Őartları çerçevesinde bir Şahsın ilgili Şehre geldiğini açık veya dolaylı olarak ispat etme gereği hissettiklerinden, ihtiyaç duyduklarında bunun delillerini zikretmeleridir. Zira İslam coğrafyasındaki konumları gereği Endülüs ve NŐbur'da daha çok rihle yapanların tespiti esas iken bu iki kitapta Şehre gelenlerin tespiti önemli bir konu haline gelir. Bu da ilgili Şahsın en azından o Şehre rihle yaptığını göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin Humuslu Harz b. Osman'ı (. 163/780) eserine alan Hatb onun Bağdat'a geldiğini ve Iraklıların kendisinden hadis dinlediklerini söyledikten sonra “Őebbe dedi ki: Harz b. Osman ile Bağdat'ta karşılaştım” alıntısını zikreder.³⁹ Olay hakkında başka bir Şey belirtmeyen müellifin buradaki amacı onun Bağdat'a geldiğini teyit etmek olmalıdır. Yine Kabsa b. Ukbe el-Kf (. 215/830) hakkındaki “Bağdat'a geldi ve hadis nakletti. Ben bir hocamdan onun Bağdat'a gelip hadis naklettiğini gösteren bir haber yazmıŐtım. Ama Őimdi nerede olduğunu unuttum. Şu ana kadar da bulamadım”⁴⁰ Şeklindeki notu Şehir kitapları için bu tür bilgilerin önemini göstermektedir. Benzer Şekilde İbn Askir'in aŐađdaki sözleri de Şehir tarihlerinde ilgili kişinin o Şehre geldiğinin ispat etmeye gayret edildiğine dair açık bir bilgi sunar. Çünkü o, Abdullah b. Yusuf et-Tinns (. 218/833) hakkında Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (. 268/882) ile Dimaşk bölgesi limlerinden Eb MŐhir Abd'l-a'l el-MŐhir (. 218/833) arasında cereyan eden bir diyalogu naklettikten sonra bu konuŐmayı daha önce Abdullah b. Yusuf biyografisinde zikrettiğini; ancak bu alıntıda Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in Dimaşk'a geldiği açıkça belirtildiği için onun biyografisin-

³⁸ Hkim, *Trhu Neysabur, Tabkat Őuyhi'l-Hkim*, cem ve tahkik: Eb Muviye el-Beyrt, (Beyrt: Dr'l-BeŐiri'l-İslmi, 1427), 134, 137, 148, 164, 171, 188, 208, 222...

³⁹ Hatb el-Bağdd, *Trhu Bağdd*, 9/182. Benzer bir olay için bk. a.e. 7/14.

⁴⁰ Hatb el-Bağdd, *Trhu Bağdd*, 14/494.

de tekrar kaydettiğini söyler.⁴¹ Yine İbn Asâkir, Hakem b. Nâfi' (ö. 212/827) biyografisinde Me'mûn'un onu Humus kadılığına atamak için Dimaşk'a getirttiğini belirtmiş, ardından bu bilginin Halid b. Halî el-Hımsî (ö. 220/835 küsur) tercemesinde zikredildiğini söylemiştir.⁴² Anlaşılan o ki bu alıntı Hakem'in Dimaşk'a girdiğini ispat etmek için tekrarlanmıştır.

Bir şahsın şehir tarihinde zikredilmesini gerektiren açık veya dolaylı bir delil bulunmadığında bu durum bazı âlimlerin itirazına sebep olmuş ve müellifin ilgili şahsı eserine alması tenkit edilmiştir. Örneğin İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262) Haccâc b. Yusuf b. Ubeydullah'ın (ö. 221/836) İbn Asâkir tarafından *Târîhu Dimaşk'*ta zikredilmesine şu şekilde itiraz eder:

“Hafız Ebü'l-Kâsım [İbn Asâkir] onu *Târîhu Dimaşk'*ta zikretti ancak ne onun Dimaşk'a girdiğine ne orada yerleştiğine ve ne de oradan geçtiğine dair bir delil sundu. Oysa kitabında Şam'da yaşayanların hepsini almayı şart koşmaz. Ayrıca onun Hişâm ailesinin mevlası olması da Dimaşk'ta yaşadığına delâlet etmez. Zaten Hişâm ailesiyle velayeti, dedesi Ubeydullah b. Ebî Ziyâd'a aittir. O da [Halep'in] Rusâfe kısmındadır.”⁴³

Neticede şehir tarihleri beldelerinde yetişenlerin yanı sıra dışardan gelen âlimleri tanıtmaya odaklandıkları için kimlerin oraya uğradıklarını takip etmeleri doğası gereğidir. Ayrıca bunların, ilgili şehre girip girmediklerinin açık-dolaylı bir delili veya karinesi bulunur. Bu vesileyle şehir tarihi kaleme alan söz konusu âlimler râvilerin rihlelerine de önem vermişlerdir. Neticede bu kitaplar rihle araştırmalarının bel kemiğini oluşturur.

Adı geçen eserlerdeki rihle bilgileri müteahhirûn döneminde Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mirâtü'z-zamân'*ı ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl'*i gibi eserlerde daha çok önceki eserlerden iktibas edilerek zikredilir.⁴⁴ Ancak rihleye özel ilgi gösteren hatta önceki dönem eserlerde görülmemesine rağmen çeşitli karinelerle bir şahsın rihle yaptığını veya yapmadığını kaydeden âlim Zehebî'dir. Başka bir deyişle Zehebî'nin

⁴¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 53/355.

⁴² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 15/70.

⁴³ Ebü'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.), 5/2104. İbnü'l-Adîm aynı biyografi içinde söz konusu Rusâfe'nin Rakkâ'ya ait olduğunu kaydeden Ebû Ahmed el-Hâkim'i eleştirmekte, anılan yerin Halep çevresinde olduğunu belirtmektedir.

⁴⁴ Metinde başta ilk üç asır olmak üzere erken dönem ricâli içeren kitaplar esas alınmıştır. Sonraki dönemlere ait kitaplarda rihle bilgisi farklı tür eserlerde bulunabilir. Mesela fehrese-mu'cem kaleme alan âlimlerin dolaylı ve doğrudan rihle bilgilerine özel önem verdikleri, hocalarıyla nerede karşılaştıklarını kaydettikleri görülür. Konuya dair bk. Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, Konya: Palet Yayınları, 2023, 102-104; Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları*, 54-60.

rihle konusundaki dikkati çağdaşlarından ve sonraki âlimlerden çok daha fazladır.

Zehebî'yi rihle bilgisi bağlamında öne çıkaran belli başlı hususların ilki onun daha önceki kaynaklarda ilmî yolculuğuna dair bir anekdota rastlanmayan şahısların rihle yaptığını açık şekilde kaydetmesidir. Örneğın Ahmed b. Süleyman b. Abdülmelik er-Ruhâvî (ö. 261/875) hakkında kaynaklarda rihle yaptığını dair doğrudan bir bilgi tespit edilememesine rağmen Zehebî onun biyografisinde “rehale ve tavvafe/rihle yaptı ve beldeleri dolaştı” notunu düşer.⁴⁵ Benzer şekilde Ahmed b. Menî' el-Begavî (ö. 244/859) hakkında da önceki kaynaklarda rihleye dair bir anekdot görülmemesine rağmen o, “Rehale ve ceme'a ve sannefe'l-Müsned/Rihle yaptı ilim topladı ve Müsned'ini tasnif etti” ifadesini kullanır.⁴⁶ İkinci olarak Zehebî birçok râvi hakkında “Rihle yapmadı” yorumunu yapar. Huşenî ve büyük ölçüde onu takip eden İbnü'l-Faradî'nin eserleri hariç önceki kitaplarda bu tür bilgilere az rastlanmasına rağmen bunlar Zehebî'nin kitaplarında belirgin derecede fazladır. Nitekim IV./X. asra kadar bizzat ricâl âlimleri tarafından rihle yapmadığı belirtilen 64 râvinin yaklaşık 30'u Zehebî tarafından kaydedilmiştir. Huşenî ve İbnü'l-Faradî'nin eserlerinde “Rihle yapmadı” tespitlerinin 20 civarında olduğu hatırlandığında diğerkitaplarda söz konusu ifadelerin ne kadar az olduğu ortaya çıkacaktır.

206 | db

Zehebî'deki “Rihle yapmadı” bilgisinin kendi içtihadıyla söylediğı *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl*'iyle onun kaynağı olan *Tehzîbü'l-Kemâl*'in karşılaştırılmasında görülebilir. Çünkü *Tezhîb*'de zikredilen 11 râvinin rihle yapmadığı bilgisi arasında sadece ikisinin Hâkim'den alındığı (yukarıda ismi geçen Ömer b. Abdullah ile kardeşi Mübeşşir), geriye kalan 9 râvi için Mizzî'nin herhangi bir şey söylemediğı görülür. Dolayısıyla onların rihle yapmadığı çıkarımı doğrudan Zehebî'ye ait olmalıdır. Ancak *Tezhîb* dışındaki bazı biyografilerde râvilerin rihle yapmadığı tespiti önceki âlimlerden alınmış olabilir. Mesela Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*'da İbnü'l-Ahrem (ö. 344/955) için “Rihle yapmadı ve sadece Nîşâbur'da hadis işitti” şeklindeki tespiti⁴⁷ Hâkim'e aittir. Nitekim Zehebî de *Târîh*'inde bu bilgiyi Hâkim'den nakletmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Muhammed Beşşâr el-Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2003/1424), 6/246.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405), 11/483.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut - Lübnan: Daru'l- Kütübü'l- İlmiyye, 1419), 3/55.

⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/810.

İkinci olarak zaman zaman Zehebî'nin doğrudan veya dolaylı olarak önceki âlimlerin rihle konusundaki görüşlerini yorumladığı görülür. Örneğin o, *Tezhîb*'inde Ömer b. Abdullah b. Rezîn için Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'de Hâkim'den naklettiği "rihle yapmadı" sözünü kaydederken *Târîh* ve *İber*'inde "Rahale ve semî'a Muhammede'bne İshak..." demesi⁴⁹ ilk başta bir çelişki gibi görünse de aslında onun bu ifadeyle Hâkim'in görüşünü reddettiği söylenebilir. Başka bir deyişle Zehebî ilkinde ihtisar ettiği *Tehzîb*'i takip etmiş, diğer kitaplarında ise kendi düşüncesini ortaya koymuştur. Öte yandan Zehebî, Yahya b. Maîn'in "Mis'ar hadis için kesinlikle rihle yapmadı" ifadesini alıntıladıktan sonra "Katâde hariç, sanki ona rihle yapmış gibi" diyerek doğrudan müdahalede bulunur.⁵⁰

Üçüncü olarak ise Zehebî'nin ricâl eserlerindeki rihle vurgusu, kullandığı yeni terkiplerle de kendini gösterir. O, kendisinden önceki âlimlerin de zikrettiği "rahhâl" ve "rihle vâsî'a" gibi terimlere eserinde yer verirken "rihle şâsî'a" ya da "eksere't-tetvâf" gibi yeni terkipleri de kullanır.⁵¹ Bunları bizim tespit edemediğimiz veya günümüze ulaşmayan kitaplardan aldığı varsayılsa bile bu kullanımların Zehebî ile bilindiği söylenebilir.

db | 207

Zehebî'nin rihle konusundaki dikkati açık olmakla birlikte ricâl eserlerinin tamamında rihle bilgisine eşit derecede yer verilmediği belirtilmelidir. Muhtasar kitapları bir yana *Tarih*, *Siyer* ve *Tezkira* gibi hacimli üç eserindeki rihle bilgisinin zikri farklıdır. Bunlar arasında en fazla *Siyer*'de, en az ise *Tezkira*'da rihle bilgisine atıfta bulunulur.⁵² Kitaplar arasındaki farklılık, "Rihle yapmadı" tespitleri için de geçerlidir. *Tezhîb*'deki bu ifadelerinin birçoğu diğer kitaplarında veya bir kısmında yer almazken, söz gelimi *Siyer*'deki tespitleri de başka kitaplarında ya da bazılarında bulunmaz. Örneğin o, Muhammed b. Minhâl et-Temîmî'nin (ö. 231/846) rihle yapmadığını *Siyer*'de açıkça kaydetmesine rağmen, *Tarih*, *Tezkira* ve

⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/135; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *el-İber fî haberî men ğaber*, nşr. Ebû Hacer Muhammed Zaglul (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405), 1/267.

⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 7/166.

⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 11/489; Zehebî'nin *Tezkira*'da kullandığı rihleye doğrudan veya dolaylı olarak delalet eden terkipleri görmek için bk. Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları*, 54-60.

⁵² Rihleyi çeşitli yönleriyle analiz etmek için bir âlim tercih edilecekse bunun Zehebî olması metinde sayılan nedenlerden dolayı oldukça isabetlidir. Dolayısıyla Elif Erdem'in Zehebî'yi seçmesinin nedenleri arasına (*Rihle*, s. XII) onun rihle konusundaki dikkati eklenmelidir. Ancak diğer iki kitabına göre *Tezkira*'nın rihleye dair daha az bilgi sunması ise söz konusu tezdeki seçimin dezavantajını oluşturur.

Tezhîb'de bu bilgiye yer vermez.⁵³ Diğer taraftan Zehebî'nin eserlerinde tekrarlanan bilgiler arasında büyük bir uyum olmasına rağmen zaman zaman çelişkilere de rastlanabilir. Örneğin Basra muhaddisi Zekeriyya b. Abdurrahman es-Sâcî (ö. 307/920) için *Siyer*'inde "Gördüğüm kadarıyla rihle yapmamıştır" derken⁵⁴ *Tarih*'inde "Mısır, Kûfe ve Hicaz'a rihle yaptı" ifadesini kaydeder.⁵⁵ Oysa *Siyer*'de Sâcî'nin Mısırlı Rebî' b. Süleyman (ö. 270/884) ve Müzenî'den (ö. 264/878) ilim aldığı,⁵⁶ Rebî'nin de Mısır dışına çıkmadığı belirtilmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla bunlar Sâcî'nin Mısır'a rihle yaptığını gösterir. Nitekim Zehebî'den önce Halîlî (ö. 446/1055) onun Şam ve Mısır'da hadis işittiğini söylemiştir.⁵⁸ Sonuç olarak Zehebî'nin ihtiyatlı ifadeler kullanmasına rağmen Sâcî'nin rihle yapmadığını söylemesi hatalıdır. Ancak tespiti hatalı da olsa bu durum onun birtakım kariyelerle rihle hakkında fikir yürüttüğünü gösterdiği gibi rihle konusunda bütün çalışmalarını dikkate almayı da zorunlu kılmaktadır.

Bu noktada Zehebî'nin veya öncesindeki âlimlerin bir şahsın rihle yapıp yapmadığına veya hangi şehre gittiklerine nasıl karar verdikleri sorusu gündeme gelmektedir. Rihle tespitine önem veren âlimlerin uygulamaları veya konuya işaret eden açıklamaları cevaba ilişkin bize ipuçları sunar. Günümüzdeki rihle tespiti için bir yol haritası oluşturacağı düşünülerek aşağıda bu konu ele alınacaktır.

2. Ricâl Âlimleri Rihleyi Nasıl Tespit Ediyorlardı?

Ricâl müelliflerinin bir şahsın rihle yaptığını ya da rahhâl olduğunu nasıl tespit ettikleri meselesi ileride açıklanacağı üzere râvilerin ilmî seyahatlerini incelemek amacıyla oluşturulacak veri seti için önemli olduğundan dikkat çekici bir konudur. Bir şahsın rihle yaptığının en net göstergelerinden birisi onun rihlesini detaylı olarak anlatmasıdır. İbn Ebî Hâtim'in babasından naklettiği üç rihlesi ya da Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) zikrettiği rihleleri bunların önemli örneklerini oluşturur. Nitekim eserinde rihlelere geniş veren Huşenî'nin kaynaklarından birinin de

⁵³ Zehebî, *Siyer*, 10/642. Krş. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/931; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2/27; Ebû Abdillâh Ahmed ez-Zehebî, *Tezhîb Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, nşr. Guneym Abbâs Guneym-Mecdî es-Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1425), 8/304.

⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 14/198.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/118.

⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 14/198. Krş. Cemâlüddîn İbrâhîm Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabâkâtü'l-fuḫahâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'r-Râ'idî'l-ʿArabî, 1401), 104.

⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 12/587.

⁵⁸ Halîl b. Abdillâh Ebu Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rîfeti 'ulemâ'î'l-hadîs*, thk. Muhammed Sa'îd Ömer İdris (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/527.

seyahate çıkan meşhur âlimlerden veya öğrencilerinden nakledilen bilgiler olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Bu âlimler rihleleriyle meşhur oldukları için bize önemli detaylar sunmuşlardır. Bazı âlimler ise kendi ilmî yolculuklarını anlatmayı amaçlamasalar da farklı bir meseleyi ele alırken rihlelerinin genişliği hakkında bilgi vermiş olurlar. Mesela Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), İbn Avn (ö. 150/767), Abdülazîz b. Ebî Ravvâd (ö. 157/774) ve Vüheyb b. Verd el-Mekkî'nin (ö. 153/770) adabını karşılaştırırken "Şam beldelerini, İrâkeyni (Kûfe ve Basra) ile Hicaz'ı dolaştım" diyerek tecrübesine vurgu yapmış, böylece bazı rihleleri hakkında bilgi vermiş olmaktadır.⁶⁰

Çeşitli durumlarda ise bir râvinin kimliği, cerh-ta'dîl durumu veya kişiliği hakkındaki anekdotlardan hareketle rihle yaptığı anlaşılabilir. Bu gibi örneklerde bazen râhilin gittiği şehir söylenirken bazen sadece karşılaştığı kişinin adı verilir. Örneğin Osman b. Zâide er-Râzî, "Kûfe'ye geldim ve Süfyân es-Sevrî'ye kimden hadis alayım diye sordum..."⁶¹ şeklindeki alıntıda râvinin karşılaştığı kişi ve şehir açıkça belirtildiği için bir sorun yoktur. Ancak birçok örnekte karşılaşmanın nerede olduğuna dair açık bir bilgi bulunmaz. Her iki kişinin beldeleri muhtemel yerler kabul edilse de farklı bir coğrafyada ya da hacda görüşmeleri mümkündür. Bu gibi durumlarda net karar verebilmek için açık bir ifade ya da bir karine bulunmalıdır. Örneğin bir alıntıda Kûfeli Vekî' b. Cerrâh (ö. 198/812), Yunus b. Yezîd el-Eylî (ö. 159/776) ile karşılaştığını ve Zührî'nin (ö. 124/742) hadislerini müzakere ettiğini anlatır.⁶² Nerede gerçekleştiği belli olmayan bu alıntının başka bir tarikhinde Vekî olayın Mekke'de geçtiğini belirtmiştir.⁶³ Ancak her olayda karşılaşmanın nerede olduğu rivayetlerden tespit edilemez. Neticede metinden elde edilen bilgiler rihle tespitinin en doğal yoludur ve erken dönem ricâl kaynakları bu anekdotları genelde rihle tespiti için değil, cerh-ta'dîl ve râvi kimliğini belirlemek gibi durumlar gayesiyle zikretmişlerdir. Ama bu notlar daha sonra şehir kitapları müellifleri ya da Zehebî gibi rihleye önem veren âlimler için ilmî seyahatleri tespitte bir kaynak oluşturmuştur.

⁵⁹ Muhammed b. İsa b. Rifâa için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 176.

⁶⁰ Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, thk. Max Weisweiller (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 2.

⁶¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/33.

⁶² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/224.

⁶³ Ebu Zür'a Ubeydullah b Abdülkerim b Yezîd er-Râzi Ebû Zür'a er-Râzî, *Su'âlâtü'l-Berzei = Kitâbü'd-du'afa ve'l-kezzabin ve'l-metrukîn min ashabi'l-hadis*. (Kahire: el-Fârukü'l-Hadise, 2009), 387.

Bazı durumlarda ise rihle tespiti için birçok bilginin birleştirilmesi gerekir. Bunun için hem ilgili şahsın hem de ilişkili kimselerin hayatlarının bilinmesi ya da araştırılması icap eder. Mesela İbnü'l-Adîm'in İşhak b. Ebî İsrail b. Kâmecra'nın (ö. 245/859) Halep'e girdiğini tespit etmesi böyle bir çabanın ürünüdür. İşhak b. Ebî İsrail, Zâide b. Kudâme (ö. 162/778) ile nasıl karşılaştığını anlatırken babasının Zâide ile birlikte gazvede olduğunu kendisinin de babasına sorular sorduğunu belirtir. Buradan hareketle İbnü'l-Adîm onun Halep'e girdiğini ana hatlarıyla şu şekilde ispat eder:

“Bu durum [yani babasına soru sorması] onun da gazvede olduğunu gösterir. Çünkü Zâide b. Kudâme 162 yılında Halep'teki bu savaşta vefat etti. İşhak'ın savaşta babasına soru sorması onun yanında olduğuna delildir. O, bu zamanlarda 11 veya 12 yaşlarında olmalıdır. Çünkü o hatırladığımız kadarıyla 150 veya 151 yılında doğmuştur, Zâide'nin gazveye katılması ise 161 yılında gerçekteşmiştir.”⁶⁴

210 | db

Bu alıntı bir yandan İbnü'l-Adîm'in birçok bilgiyi birleştirerek İşhak'ın Halep'te olduğunu ispat ettiğini, diğer yandan ise şehir tarihlerinin bu yöndeki çabasını teyit eder. Zira ricâl kaynakları veya başka şehir tarihlerinin müellifleri söz konusu bilgilerden haberdar olsalar da pratik bir fayda elde etmeyecekleri için bu ilişkileri kurmayı önemsemezler. Nitekim Hatîb, İşhak'ın Zâide ile karşılaşmasını anlatırken babasının gazvede Zâide ile birlikte olduğunu, kendisinin de babasına sorular sorduğunu kaydetmiş ama karşılaşmanın Halep'te gerçekteştiği çıkarımını yapmamıştır.⁶⁵

Ricâl âlimlerinin rihle tespitindeki önemli kaynaklarından bir diğeri de isnad arası bilgilerdir. İleride detaylı şekilde açıklanacağı üzere râviler bazen isnadda hadisi hocasından nerede ve hangi tarihte aldığını belirtmişlerdir. Bir râvi hocasından “Ondan falan yerde işittim” diyerek nakilde bulunduğunda hoca veya öğrencinin ya da o şehre mensup değilse her ikisinin de oraya rihle yaptıkları anlaşılır. Özellikle Hatîb'in birçok şahsın Bağdat'ta hadis naklettiğini bu yolla ispat ettiği görülür. Örneğin o, Muhammed b. İşhak es-Sülemî'nin Abdullah b. Mübârek'ten münker bir hadis naklettiğini, ondan da Sehl b. Bahr'ın hadis aldığını kaydettikten sonra “Sehl ondan Bağdat'ta hadisi aldığını söyledi” sözünü eklemiştir. Devamında sadece “Sehl b. Bahr haddesenâ Muhammed b. İşhak es-Sülemî *bi-Bağdâd* haddesenâ İbnü'l-Mubârek...” isnadıyla nakledilen hadis zikredildiğine göre Hatîb bu isnad arası bilgiden hareketle biyogra-

⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 3/1377.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/376.

fiyi oluşturmuş demektir.⁶⁶ Hatîb'in bu şahıs hakkında başka bir bilgiye sahip olmadığı "Gurebâ'dan [Bağdat'a dışarıdan gelenlerden] meçhul birisi" cümlesinden de anlaşılır.⁶⁷ Beşşar Avvad'ın belirttiği gibi bu eserde bir isnadda isminin geçmesi dışında hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan şahısların yer alması,⁶⁸ onların esere alınmalarının isnadlarda geçen bu tür karineler sebebiyle olduğunu göstermektedir. Hatta Hatîb, Muhammed b. Ahmed el-Assâl (ö. 349/960) örneğinde olduğu gibi bazen hadisi kaydetmeksizin sadece onun Bağdat'ta olduğunu isnad arası bilgi yardımıyla tespit etmekle yetinir.⁶⁹ Hatîb'in isnad arası bilgileri, Bağdatlı râvilerin diğer şehirlere yaptığı rihlelerini tespit için de kullandığı görülmür.⁷⁰ Son olarak bazı isnad arası bilgilerde daha fazla detay bulunduğu belirtilmelidir. Örneğin bir isnadda hadisin İbn Aîşe diye meşhur Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs'tan (ö. 228/843) "219 yılında Kûfe caddesindeki Enbâr yolunun sağ tarafında" alındığı tasrih edilmiştir. Hatîb'in isnadı kaydettikten sonra "Ondan bir hadis nakletti" sözüyle yetinip metni zikretmemesine bakılırsa asıl amacı bu isnad arası bilgiyi alıntılamaştır.⁷¹

Yorumlanarak elde edilen bazı kısımlar hariç yukarıda zikredilen deliller rihleyi açıkça tespit eden ifadelerdir. Ancak ricâl âlimlerinin rihle tespitinde kullandıkları çok daha yaygın bir yöntem, râvinin hocalarından elde edilen bilgilerden hareket etmeleridir. Bir râvinin rihle yaptığına gösteren açık bir anekdota rastlanmasa da farklı beldelere mensup hocalarının varlığı, o şehirlere gittiğine delalet eder. Başka bir deyişle Kûfeli bir râvinin Mısırlı birçok hocadan hadis nakletmesi onun Mısır'a rihle yaptığını gösterir.

Bir râvinin farklı şehirlere mensup hocalara sahip olmasıyla rihlenin yan yana kullanıldığı en erken örneklerden biri Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) rihleye teşvik eden sözleridir. Oğlu Abdullah'ın (ö. 290/903) bir âlimin yanında kalıp ilmini öğrenmeyi mi yoksa farklı şehirlere gidip hocalardan hadis işitmeyi mi incelemesi gerektiği sorusuna o, rihle yapmasını; Kûfeli, Basralı, Medinelî, Mekkeli ve Şamlı hocalardan hadis yazmasını

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/40.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/40.

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/77.

⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/89. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 8/312.

⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/503; 3/168.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/17-18.

tavsiye ederek cevap vermiŐtir.⁷² Konumuz açısından İbn Hanbel'in Kūfiyyīn, Basriyyīn ya da Ehl-i Kūfe, Ehl-i Mekke gibi ifadeleri rihleyi tasvir edecek Őekilde kullanımı önemlidir. Ayrıca Dārekutnī'nin (.385/995) İbnū'l-Cevsā'nın (. 320/932) DımaŐkly olduėunu belirtip "Őamly, Baėdatly ve Kūfeli hocalardan hadis nakletti" dedikten sonra "Rihle yapmıŐtı" szūnū eklemesi de aynı mantıėı yansıtılmaktadır.⁷³ Genel olarak Őehir tarihlerinde ya da rihleye özel önem veren Zehebī'nin kitaplarında bir rāvinin farklı Őehirdeki hocaları sayıldıktan sonra "Kūfiyyīn, Mısıryyīn..." gibi kullanımlarla ya da "ve tabakātihim bi-Mekke..., İdde min ehli'l-Baėdād..." gibi terkiplerle bu duruma iŐaret edilir. Rāvinin hocaları sayıldıktan sonra sadece kendi Őehirindeki hocalarını gösteren terkipler de doėal olarak rihle yapmadıėına bir karine kabul edilebilir. Mesela Zehebī, Kūfeli Hasan b. Ali b. Affān'ın (. 270/884) rihle yapmadıėını belirttikten sonra, bunun gerekçesini oluŐturacak Őekilde "Onun 20 kūsür Kūfeli Őeyhi var" demiŐtir.⁷⁴ Nitekim Zehebī'nin bir rāvinin hoca ve öėrencilerini belirlerken esas aldıėı Mizzī'nin *Tehzīb*'ine bakıldıėında İbn Affān'ın 23 hocası olduėu görülecektir.⁷⁵ Ayrıca İbn Hibbān'ın (. 354/965) da daha öncesinde "Hasan b. Ali b. Affān el-Āmirī. Kūfe ehлиндendir. Muāviye b. HiŐām, Ebū Nuaym ve Kūfelilerden hadis iŐitti..." diyerek bu duruma iŐaret ettiėi belirtilmelidir.⁷⁶ Benzer Őekilde Zehebī'nin, Sellām b. Sleyym el-Kūfī'nin (. 179/795) birçok hocasını saydıktan sonra "ve tabakātihim min ehli beledihī" diyerek "rihle yapmadı" bilgisini eklemesi aynı mantıėı yansıtılmaktadır.⁷⁷

212 | db

Bir rāvinin ilmī yolculuğuna dair bir anekdot tespit edilememesine rağmen sonraki dönem ālimlerinin rihle yaptığını açıkça zikretmeleri de çoğunlukla hocaları vasıtasıyla gerçekleŐmiŐ olmalıdır. AnlaŐıldıėı kadarıyla Hatīb, İbn Asākir veya Zehebī gibi ālimler bir rāvinin, hocalarının ya da ėrencilerinin nereli olduklarını ve hayat hikayelerini bildikleri için rihle tespit karinelerini her zaman zikretmeye gerek duymamıŐlardır. Örneėin Hatīb el-Baėdādī, Ebū Bekir Muhammed b. İshak es-Sāėānī'nin (. 270/884) Baėdat, Basra, Kūfe, Medine, Mekke, Őam ve Mısır ehlerinden

⁷² Ebū Abdillāh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Mesāilū'l-imām Ahmed b. Hanbel rivāye ibnihi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, thk. Zūheyr eŐ-ŐāviŐ (Beyrut: el-Mektebetū'l-İslāmī, 1401/1981), 439.

⁷³ Ebū'l-Hasen Alī ed-Dārekutnī, *el-Mū'telif ve'l-muhtelif*, nŐr. Muvaffak b. Abdillāh b. Abdilkādir (Beyrut: Dārū'l-Garbi'l-İslāmī, 1406), 2/901.

⁷⁴ Zehebī, *Siyer*, 13/25.

⁷⁵ Mizzī, *Tehzībū'l-Kemāl*, 6/257-258.

⁷⁶ Ebū Hātim Muhammed İbn Hibbān, *Kitābū's-Siėāt*, nŐr. Muhammed AbdurreŐid (Haydarābād: Dā'iretū'l-Ma'ārifī'l-Osmāniyye, 1393), 8/181.

⁷⁷ Zehebī, *Tārihu'l-İslām*, 4/770.

hadis yazdığını belirttiikten sonra birtakım hocasını zikretmekte ve “hal-kan kesîran” diyerek başka hocalarının bulunduğuna işaret etmektedir.⁷⁸ İbn Asâkir,⁷⁹ Mizzi⁸⁰ ve Zehebî⁸¹ de onun anılan şehirlere rihle yaptığını söylemesine rağmen biyografisinde ilmî seyahatlerine dair bir anekdot kaydetmemişlerdir. Geriye kalan ihtimal adı geçen şehirlere mensup hocaların dikkate alınarak oralara gittiğinin söylenmesidir. Ebû Bekir es-Sâğânî'nin rihlesine dair bize ulaşmayan bilgilerin bulunması muhtemel ise de eldeki veriler ricâl âlimlerinin hocalarına bakarak rihle tespiti yaptığını göstermektedir.

Rihle tespitinde hocaların rolü ilmî yolculuğa çıkmadığı belirtilen râviler vasıtasıyla da görülebilir. Büyük çoğunluğu Zehebî tarafından yapılan bu tespitlerin hocalardan hareketle elde edildiğinin en güçlü kanıtı, kendisinin buna işaret eden açıklamalar yapmasıdır. Örneğin Zehebî, Mis'ar b. Kidâm'ın rihle yapmadığını kaydettikten sonra buna gerekçe olarak “Evet, hadislerinin geneli kendi beldesindedir ama Katâde hariç. Sanki ona rihle yapmış”⁸² diyerek tespitini doğruluğunu hocalarına bakarak teyit etmiştir. Yine Zehebî, İbn Yunus'un “Harmele, İbn Vehb'in hadislerini en çok yazdıran kişiydi” sözünü naklettikten sonra “Rihle yapmadı, onun Hicazlılardan [naklettiği] herhangi bir hadis yoktur”⁸³ demesi hocalarını dikkate alarak karar verdiğine bir işarettir.

Bazı istisnalar hariç⁸⁴ Zehebî'nin bir şahsın rihle yapmadığını hocalarını saydıktan sonra söylemesi de onun râvinin rihlesini hocalarına bakarak tespit ettiğine dair önemli bir karinedir. Özellikle o, *Tezhîb*'inde bir râvinin rihle yapmadığını hocalarını saydıktan sonra ileri sürmektedir.⁸⁵ Kaynağı *Tehzîbü'l-Kemâl*'de rihleye dair bir bilgi olmamasına rağmen muhtemelen o, geniş hoca listesini dikkate alarak bu karara varmış olmalıdır. Hatta zaman zaman Zehebî bu kanaate râvinin hocalarından hareketle vardığına işaret eder. Örneğin o, Zâide b. Kudâme için *Târîhu'l-İslâm*'da hocalarını saydıktan sonra “Rihle yaptığını sanmıyorum” demiş,⁸⁶ *Tezkira*'da ise “Beldesi dışında kimseden hadis naklettiğini bilmiyo-

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/44.

⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/20.

⁸⁰ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/496.

⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 12/592.

⁸² Zehebî, *Siyer*, 7/166.

⁸³ Zehebî, *Siyer*, 11/389.

⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, 11/499.

⁸⁵ Zehebî, *Tezhîb*, 1/138; 3/217; 8/143, 145, 212, 213, 333, 376; 9/336.

⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/365.

rum” diyerek söz konusu kanaatini gerekçelendirmiŐtir.⁸⁷ Şerik b. Abdullah en-Nehâ’ın (ö. 177/794) de hocalarını saydıktan sonra “Rihle yapmadı. Beldesinin ilmiyle yetindi.” demiştir.⁸⁸ Neticede râvilerin hocaları onların rihle yapıp yapmadıklarını, yaptılarsa hangi şehirlere gittiklerini gösteren bir unsur olduğu ve klasik dönem âlimlerinin bu bilgileri kullandıkları görölmektedir.

İncelediğimiz eserlerde bir Şahsın farklı beldelerdeki birçok hocasından hareketle yapılan rihle tespitine herhangi bir itirazın yöneltildiği görölmür. Ancak beldesi dışındaki tek bir hocadan hadis almasına bakılarak yapılan rihle tespitleri ise tartıŐma dođurmuŐtur. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Zeyd b. Hubâb’ın (ö. 203/818) Mısır ve Horasan’a rihle yaptığını, kendisinin ondan Kûfe’de hadis yazdığını söyledikten sonra “Hatta hadis için Endülüs’e bile gitti” Şeklindeki sözü⁸⁹ Hatîb tarafından eleŐtirilmiŐ ve gerekçesi Şu Şekilde açıklanmıŐtır:

“O, Endülüs’e gitti sözüyle aslen Humuslu olup Endülüs kadılığına atanan Muaviye b. Sâlih’ten [ö. 158/775] hadis almasını kastetti. Ahmed b. Hanbel, Zeyd’in ondan hadisi Endülüs’te aldığını zannetti. Ancak bu onun bir vehmidir. Muâviye ondan Mekke’de hadis almış olmalıdır.”⁹⁰

214 | db

Ayrıca Hatîb, Abdurrahman b. Mehdî’nin (ö. 198/813) Muâviye b. Sâlih’le Mekke’de karŐılaŐtıđına dair bir anekdot zikrederek⁹¹ Muâviye’nin Mekke’ye geldiğini, Zeyd’in de orada hadis almasının muhtemel olduğunu göstermeye çalıŐır. Ahmed b. Hanbel’in iddiasıyla Hatîb’in itirazı Mizzi⁹² ve İbn Hacer’in⁹³ *Tehzîb*lerinde yorumsuz olarak zikredilir. Zehebî de *Târîh*⁹⁴ ve *Siyer*’inde⁹⁵ böyle davranmıŐtır. Ancak o, *Tehzîb*’inde Hatîb’in itirazını hazfetmiŐ,⁹⁶ *Kâşif*’teki kısa biyografisinde Endülüs’e gittiğini söylemiştir.⁹⁷ Buna karşılık *Tezkira*’da Ahmed b. Hanbel’in ilgili sözünden sonra “Ben derim ki: Ahmed, Muâviye b. Salih ile buluŐmak üzere

⁸⁷ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 1/159.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/642.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/449.

⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/449.

⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/449.

⁹² Mizzi, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 10/45.

⁹³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matba’atü’l-Meclis Dâ’iratü’l-Me’ârifin-Nizâmiyye, 1325), 3/403.

⁹⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 5/76.

⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 9/394.

⁹⁶ Zehebî, *Tehzîb*, 3/343.

⁹⁷ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehu rivâye fi’l-Kütübi’s-sitte* (Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1413), 1/415.

onun Endülüs'e gittiğini düşündü. Ancak Muâviye Hacca geldiğinde ondan hadis almıştı" ifadesiyle Hatîb'in itirazını kendi görüşü gibi kaydetmiştir.⁹⁸ Neticede *Tezhîb* ve *Kâşîf*'teki üslubu Hatîb'in itirazını kabul etmediğini çağrıştıırıyorsa buradaki sözleri söz konusu itirazı benimsediğini göstermektedir.

Hatîb'in Ahmed b. Hanbel'e yönelttiği eleştiriye doğrudan itiraz ise Endülüs ricâl edebiyatında yapılır. Örneğin Humeydî (ö. 488/1095) bunu şu şekilde değerlendirir:

"Hatîb, konuya dair net bir delil sunmadı. Aslında Ahmed b. Hanbel'in sözünü vehme nispet etmesinin bir delili de yok. O, Abdurrahman b. Mehdî'nin Muâviye'den Mekke'de işittiği gibi Zeyd'in de ondan Mekke'de işittiğini zannetti. Ancak Zeyd'in Muâviye'den Mekke'de işittiğine dair sarîh bir delili bulunmuyor. Onun zannına dayanarak ifade ettikleri Ahmed b. Hanbel'in yakinen söylediklerini reddetmez. Burada Zeyd'in Endülüs'e gidip Muâviye'den hadis işitmesinin önünde ne engel var? Özellikle de bilgisine güvenilen birisi buna şahit olmuş ve söylemişse."⁹⁹

Dabbî (ö. 599/1203) de aynı görüşü kısaca tekrarlamıştır.¹⁰⁰ Sonuç olarak Hatîb'in, Ahmed b. Hanbel'in sözünü reddetmesindeki temel etken, onun bir hocasından hareket ettiğini varsaymasıdır. Humeydî ise bu varsayımı "zan" olarak nitelemektedir. Konuyu tamamlamak açısından Endülüs ricâl edebiyatında Humeydî'den önce İbnü'l-Faradî'nin, Ahmed b. Hanbel'in sözüne işaret etmeksizin Zeyd'den "Endülüs'e girdim ve Muâviye b. Sâlih'ten hadis işittim" sözünü naklettiği belirtilmelidir.¹⁰¹ Dolayısıyla Hatîb'in varsayımının aksine Ahmed b. Hanbel bu tür bilgilerden hareketle Zeyd'in Endülüs'e gittiğini söylemiş olabilir. Ancak konumuz açısından önemli olan husus, rihlenin tek hocadan hareketle tespit edilip edilemeyeceği meselesi olduğu için Hatîb'in buna itiraz etmesidir.

Bu noktada Doğuda kaleme alınan ricâl eserlerinin aksine Humeydî'nin Endülüs'e dair yazdığı eserinde tartışmayı sonuca bağlamaya çalışmasının özel bir anlamının olduğu belirtilmelidir. Çünkü o, bu tartışmanın sonucuna göre Zeyd b. Hubâb'a kitabında yer verecektir. O yüz-

⁹⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1/256.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs* (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve'n-Neşr, 1386), 220.

¹⁰⁰ Ebû Ca'fer Ahmed ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-^cArabî, 1387), 295.

¹⁰¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 1/185-186.

den Humejdî “Bir gün Hatîb’in görüşünü haklı çıkaracak kesin bir delil bulunsa da Ahmed b. Hanbel’in sözüne dayanarak Zeyd’i bu kitabımıza aldığımız için bizi kınayamazlar...”¹⁰² diyerek muhtemel itirazların nn almaya çalıŐır. Bu durum rihle konusunda Şehir kitaplarının önemini bir kez daha teyit etmektedir. İkinci olarak Humejdî ve Dabbî’nin niçin İbnü’l-Faradî’nin kaydettiği bilgileri görmediği sorusu önemlidir. Endülüs tarih yazıcılığının devamlılığı açısından dikkat çekici bu mesele özel olarak çalıŐılmayı hak etmektedir.

İbn Asâkir’in Muhammed b. Halid es-Seksekî’den hadis nakletmesine bakarak Müslim b. Haccâc’ın (. 261/875) Dımaşk’a girdiğini söylemesi de tek hocadan hareketle rihle tespitine örnek sayılabilir.¹⁰³ Ancak Zehebî buna “Şayet Müslim Dımaşk’a girseydi tek hocadan hadis almakla yetinmezdi” diyerek itiraz eder.¹⁰⁴ Gerçi *Târîhu Dımaşk*’ta, bu itirazı olumsuzlayan bir alıntı bulunur. Bu rivayete göre Eb Nasr Hasan b. Ali el-Ynartî (. 527/1131), Salih b. Ebî Salih’in kendisine Müslim’in el yazısıyla Dımaşk’ta Velîd b. Müslim’in (. 194/810) hadislerini yazdığını gösteren bir evrakı verdiğini söylemiştir.¹⁰⁵ Böylece Müslim’in Dımaşk’a girdiği netleŐtirilmiŐ olsa da Zehebî, isnadı munkatı olduğu için ona bir değer atfetmemiŐtir.¹⁰⁶ Buna karşın Sehâvî (. 902/1497) Ynartî’nin naklettiği habere binaen “Şayet sahihse belki de Dımaşk’a geçerken uđramıŐtır ya da acil iŐleri veya hastalık durumu sebebiyle diğerlerinden gerektiği gibi hadis alamamıŐtır” görüşünü ileri sürer.¹⁰⁷ Sehâvî’nin de bu yorumu yapmadan önce Müslim’in Dımaşk’ta birçok meşhur âlim olmasına rağmen Muhammed b. Halid es-Seksekî ile yetinmesinin garip olduğunu söylemesi tek hocadan hareketle rihlenin tespiti konusunda önemli bir veridir. Ayrıca bu grŐmeyi uzak bir ihtimal görüp “Belki de hacda karŐılaŐmıŐtır” sözünü Zehebî yerine hocası Mizzî’ye atfı da dikkat çekicidir.¹⁰⁸ Zehebî, Zeyd b. Hubâb’ın Endülüs’e gittiği eleŐtirisini Hatîb’e nispet etmeksizin kendi görüşü olarak kaydettiği gibi burada da Mizzî’nin gr-

216 | db

¹⁰² Humejdî, *Cezvetü’l-muktebis*, 220.

¹⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 58/85.

¹⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 12/562.

¹⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 58/87.

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, 12/563.

¹⁰⁷ Ebu’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Gınyet’l-muhtâc fi hatmi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, thk. Cemâl Ferhât Sâvelî (Suudi Arabistan: Dâru Knzi İŞbiliyye li’n-NeŐri ve’t-Tevzî, 1425/2004), 33; Mervenur zdemir, *Kütüb-i Tis’a Bağlamında Hatim Edebiyatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 92.

¹⁰⁸ Sehâvî, *Gınyet’l-muhtâc*, 33.

şünü alıntılanmış olabilir. Bu durum en azından Zehebî'nin rihleyle ilgili bazı tespitlerinin önceki âlimlere ait olabileceğine işaret eder.¹⁰⁹

Zikredilen örneklere karşın Zehebî'nin, Mis'ar b. Kidam'ın rihle yapmadığı alıntısında "Katâde hariç. Sanki ona rihle yapmış" kaydı ise onun tek hocadan hareketle rihle tespiti yaptığı anlamına gelir. Zehebî'nin Katâde'ye rihle yaptığına dair ifadesinin zahirinden Mis'âr'ın Basra'ya gittiği anlaşılmaktadır. Ancak Katâde'nin Kûfe'ye geldiği bilindiğine göre¹¹⁰ karşılaşmanın burada olması da muhtemeldir. Bununla birlikte kaynaklarda bu karşılaşmanın Mekke'de olduğunun tasrih edilmesi bu ihtimalleri devre dışı bırakır.¹¹¹ Nitekim bizzat Ebû Dâvud (ö. 275/889), "Mis'ar Katâde ile nerede karşılaştı?" sorusuna "Mekke" diye cevap vermiştir.¹¹² Neticede ricâl âlimlerin bir şahsın hocalarından hareketle bir şehre rihle yaptığını söylemeleri genel kabul görmesine rağmen tek hocasına bakılarak rihlesinin tespit edilmesine pek fazla rağbet edilmemiş, yapılan az sayıdaki örneğe de birçok itiraz yöneltmiştir.

Son olarak klasik dönem âlimlerinin bir şahsın rihlesini öğrencilerinden hareketle tespit edip etmedikleri sorusu önem arz etmektedir. Bir şahsın hadislerinin nerede nakledildiğine dair dikkat çeken erken uygulamalardan biri, neredeyse Buhârî'ye özel olan "hadîsühû fi'l-Kûfiyyîn" veya "hadîsühû fi ehl-i'l-Medine" tarzındaki sözleridir. Söz gelimi ilk örnekte bir şahıs Kûfeli değilse bu bilgiden hareketle onun Kûfe'ye geldiği düşünülebilir.¹¹³ Ancak Buhârî'nin bu tür kullanımları incelendiğinde aslında onun, genel olarak râvinin nereli olduğuna dair bir veri sunmak istediği anlaşılır. Başka bir deyişle o bu sözleriyle, eserinde sıkça geçen "Basralı sayılır", "Kûfeli sayılır" ifadelerine benzer şekilde tespitler yapmak istemiş olmalıdır. Neticede Buhârî, söz konusu râvinin nereli olduğunu başta söylemediği için hadislerinin yayıldığı yere bakarak rihle tespiti yapmak zordur. Ayrıca bu kullanımların daha çok I./VII. asrın ikinci yarısı ile II./VIII. asrın ilk yarısında aktif olan kişiler için zikredildiği belirtilmelidir.

¹⁰⁹ Onun tek hocadan hareketle rihleyi sabit saymamasına örnek olarak ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, 14/263.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/272.

¹¹¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/217-218.

¹¹² Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvud, *Süülâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî fi ma'rifeti'r-ricâlî ve cerhihim ve ta'dilühim*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Mekke/Beyrut: Mektebetü Dâri'l-İstikâme ve Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997), 166.

¹¹³ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, nşr. Muhammed Abdulmuîd Han (Haydarâbâd: Dairetü Maârifil-Osmaniyye, ts.), 2/44.

Bir râvi hakkında “Ondan Kûfeliler nakletti” ya da “Ondan Mısırlılar rivayette bulundular” şeklindeki tanıtım cümleleri de rihle yaptığının delalet edebilir. Örneğin Ebû Hâtim, Anbese b. Saîd’in kısa biyografisinde Anbese’nin Vâsıtlı olduğunu, ondan da Basralıların rivayette bulunduğunu belirtir.¹¹⁴ Yine Ebû Hâtim, Osman b. Ebi’l-Kennât için de “Mekkelidir. İbn Ebî Müleyke’den hadis almış, ondan da Basralılar ve Bûsre b. Safvân ed-Dımaşkî rivayette bulunmuştur” der.¹¹⁵ Bir şahsın öğrencilerinin rihleyle ilişkilendirilerek kullanıldığı daha açık örnekler de bulunur. Mesela Yahya b. Maîn “Cüveybir, Saîd’in oğludur. Horasanlıdır” deyince Dûrî (ö. 271/885) “Peki Kûfeliler ondan nerede işitti?” diye sormuş, İbn Maîn de “Belki de oraya gitti” cevabını vermiştir.¹¹⁶ Başka bir örnekte ise Ebû Zür’a, Ahmed b. Hanbel’e Bişr b. Fadl’ın naklettiği bir hadis söyleyince İbn Hanbel Bişr’in kim olduğunu sormuş, Ebû Zür’a “Mısırlılar ondan hadis naklediyordu” şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine İbn Hanbel “Bu adam Basralıydı. Muhtemelen Mısır’a gitti” demiştir.¹¹⁷ Benzer şekilde İbn Hibbân’ın Sa’d b. Ka’b b. Ucre es-Sâlimî hakkında “Babasından hadis naklediyordu. Medine ehlinde sayılır. Ondan da Ebû İshak [es-Sebîî] hadis almıştır. Sanki Kûfe’ye intikal etti” sözü de tek öğrenciden hareketle rihle tespitine bir örnektir.¹¹⁸ Daha sonraki geniş ricâl kaynaklarında öğrencilerinden hareketle rihle tespitinin yapıldığını çağrıştıran örnekler¹¹⁹ bulunsa da bunların sayıları hocalarına göre yapılan tespitlere göre fazla değildir. Başka bir deyişle ricâl âlimlerinin bir şahsın rihlesini tespit ederken hocalarını yoğun şekilde kullanmalarına rağmen öğrencilerinden daha az yararlandıkları söylenebilir.

Neticede klasik dönem ricâl âlimleri bir râvinin rihlesini kendisinin veya onunla karşılaşan kişinin anlatımlarından, rihle esnasında yaşanan anekdotlardan, isnad arası bilgilerden, hocalarının coğrafi dağılımından ve az da olsa öğrencilerinden hareketle tespit etmişlerdir. Günümüzde gerek tek tek âlimlere dair bilgiler tespit edilirken gerekse rihle konusun-

¹¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/399.

¹¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/165.

¹¹⁶ Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn (ed-Dûrî Rivâyeti)*, 4/369.

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/342-343.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, 4/295. Ayrıca bk. 7/34.

¹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/388, 7/467. İleride zikredileceği üzere Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*’inde bazı istisnaları hariç Bağdat’ta rivayette bulunanları zikretmeyi esas aldığı için bir şahıstan hadis nakleden öğrencilerinin bulunmasına önem vermiştir. Onun İshâk b. Râhûye’nin Bağdat’a defalarca geldiğini söylemesine rağmen “Müzakere esnasındakiler hariç ben Bağdatlı öğrencilerin ondan herhangi bir rivayetini bulamadığım için onun Bağdat’ta hadis naklettiğini söyleyemiyorum” ifadesi (*Târîhu Bağdâd*, 7/363) bu durumu yansıtır.

da genel bir veri tabanı oluştururken bu yollardan ne kadar ve nasıl istifade edileceği meselesi önemlidir. Aşağıda bu konu ele alınacaktır.

3. Günümüzde Rihle Tespiti

Günümüz araştırmalarında rihle tespiti için kullanılması ilk akla gelen ilk metot, ricâl âlimlerinin, bir râvinin kendisinden veya başkasından gelen bilgiler ile ilmî yolculuğuna doğrudan veya dolaylı olarak işaret eden anekdotları dikkate almalarıdır. Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî, İbn Asâkir veya Zehebî gibi âlimlerin eserlerini öne çıkaran asıl unsur ise isnad arası bilgiler ve râvilerin hocalarına bakılarak elde edilen verilerdir. Bu âlimlerin mahfûzâtında birçok isnad bulunduğu için isnad arası bilgilere daha çok vâkıflardı. Ayrıca râvilerin hocalarına baktıklarında hangi şehre mensup olduklarını bilmeleri, hoca-öğrenci hayat hikayelerine ve yolculuklarına vâkıf olmaları gibi hususlar râvilerin hangi dönemlerde nerede olduklarını tespit etmelerini kolaylaştırıyordu. Bu nedenle ricâl âlimleri özellikle meşhur râvilerin sadece rihle yaptıklarını söylemekle yetinmemiş, hangi şehirde kimlerden hadis aldıklarını da belirtmişlerdir. Doğal olarak, rihlenin yaygın olduğu dönemlerde bu tür tespitler öğrenci ve hocanın karşılaştıkları zaman diliminde onların nerede olduklarını bilmeyi veya tahmin etmeyi gerektirmekteydi.

Klasik ulemanın mahfûzâtındaki isnad arası rihle bilgilerine, günümüzde dijital aramalar ve yapay zekâ yardımıyla daha kolay ulaşılabilir. Söz gelimi yapay zekâ destekli dijital aramalarda “bi-mekke” sözlerinin tamamı yerine “semi’a bi-Mekke” ve benzeri anlamdaki ifadelerinin bulunup akademisyenlerin istifadesine sunulması, uzun uğraşlar sonucu bulunacak bilgilerin hızlıca elde edilmesi yönüyle araştırmacıların işini kolaylaştıracaktır. Rivayet döneminde hadisçilerin tarih ve mekân algısının diğer birçok disiplinlerdeki âlimlere göre nispeten daha yüksek olduğu dikkate alındığında bu tür bilgilerin işlevselliği daha iyi anlaşılır. Zira birçok örnekte râvilere hocasından hadisi ne zaman ve nerede aldığı sorulmuş ya da onlar hadisi aldığı mekanı veya zamanı söylemişlerdir. Bir râvinin kendi beldesinde birisinden hadis alması doğal olduğundan rihle esnasında zaman ve mekan algısının daha fazla olması tabiidir. Başka bir deyişle rihleye çıkan âlimler, hadisleri hocalarından hangi tarihte ve nerede aldığını aklında tutması veya yazmaları kendi beldesindeki hocalarına göre daha fazla beklenir. Dolayısıyla râvilerin rihlelerine dair bu tür bilgileri daha iyi korudukları, bunları bir anekdot olarak veya isnadda hocasının ismini zikrettikten sonra naklettikleri görülür. Benzer şekilde kendi beldesine gelen kişilerden hadis yazarken de zaman algısının yüksek olması yani bir âlimin hangi tarihte şehirlerine uğradıklarına dikkat

etmeleri beklenir. Dolayısıyla bu bilgilerin toplamı hem incelenen kişinin rihlesini hem de hangi tarihte ve mekanda kimlerden hadis aldığıın belirlenmesine yardımcı olur. Bir şahsın belirli bir tarihte nerede olduğunun farklı yönlerden tespiti, yani bir bilginin farklı verilerle desteklenmesi ise hem belirli bir tarihte ilgili şehirdeki ilmî faaliyetlerin durumunu hem de ricâl kaynaklarında yer alan bilgilerin güvenilirliğinin test edilmesine kapı aralar. Örneğın Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in aşağıda kaydedilecek isnad arası bilgileri Kûfe'ye rihlesinde zaman ve mekana dikkat ettiğini gösterir. Bunların bir araya toplanmasıyla Abdullah'ın rihlesi hakkında daha net bir fotoğraf sunulabilecektir. Şu üç alıntıda Abdullah, 230 yılında Kûfe'de olduğunu belirtir: "Bana 230 yılında Ebû'l-Hasan Osman b. Ebî Şeybe Kûfe'de nakletti..."¹²⁰, "Yusuf b. Ebî Ümeyye es-Sekaff Kûfe'de bana 230 yılında rivayet etti..."¹²¹, "Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer bize Kûfe'de 230 yılında nakletti..."¹²² Isnad arası bu bilgiler Kûfe'de yaşadığı bazı anekdotlarla da desteklenir. Mesela Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, 230 yılında Kûfe'de Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) yanında iken aksırıp, "elhamdülillah" demesine karşılık "yehdükümüllah ve yuslih bâleküm" denince İbn Ebî Şeybe'nin "yuslih bâleküm" ifadesinin Hâriciler tarafından eklendiğine dair bilgi naklettiğini anlatır. Abdullah Bağdat'a dönüp olayı babasına anlattığında o, Őaşırarak bunun sünnet olduğunu belirtmiştir.¹²³ Diğeri taraftan yine Abdullah Kûfe'den 230 yılında geldiğini, babasına Ebû Bekir b. Ebî Şeybe → Şerik isnadlarını arz ettiğini, onun da "İbn Ebî Şeybe'nin yanında Şerik'ten sadece onun naklettiği hasen (Hisân-gerâib) hadisler var. Burada olsa dinderdik" dediğini aktarır.¹²⁴ Bütün bu olayların toplamında Abdullah b. Ahmed'in 230 yılında Kûfe'ye gidiŐi, hadis aldığı hocaları ve yaşadığı bazı anekdotlar tam olarak tespit edilebilmekte, son olaydan anlaşıldığı kadarıyla rihlede elde ettiğeri değerli bilgileri döner dönmez babasına arz ettiğeri görülmektedir. Şu üç farklı yerde ise Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Kûfe demeksizin sadece tarih vermekle yetinmiştir. "İsa b. Sâlim Ebû Saîd eş-ŐâŐî 230 yılında bana nakletti..."¹²⁵, "Ebû Küreyb (Muhammed b. Alâ b.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaüt - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 17/217.

¹²¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-1983), 1/290.

¹²² Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, 1/123.

¹²³ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 41.

¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hancî, 2001), 3/350.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/179.

Küreyb) bana 230 yılında nakletti...”¹²⁶ “Yahya b. Eyyub 230 yılında bize imla yoluyla nakletti...”¹²⁷ Abdullah’ın “230 yılında Kûfe’den geldim” dediği dikkate alındığında aynı yıl Bağdat’a döndüğü, Kûfeli Ebû Küreyb’den (ö. 247/861) Kûfe’de, Bağdatlı Yahya b. Eyyub’den (ö. 234/849) ise döndükten sonra işittiği ileri sürülebilir. Şaş şehrine mensup olan İsa b. Sâlim’in (ö. 232/847) ise Bağdat’ta hadis naklettiği bilindiğine göre¹²⁸ ondan Bağdat’ta hadis almış olması daha muhtemeldir.

İsnad arası bilgilere yaygınlığı açısından bakıldığında ise II./VIII. asırda pek fazla bulunmadığı, III./IX. asrın ilk yarısında giderek arttığı görülür. III./IX. asrın sonları ve IV./X. asırda ise rihle kayıtlarının artmasına paralel olarak müellifler hocalarından hadisleri nerede aldıklarına dair daha çok bilgi vermişlerdir. Öyle ki bu dönemde isnad arası bilgilerden hareketle bir şahsın rihle haritasını elde etmek mümkündür. Örneğin Müslim b. Haccâc’ın *Sahîh*’inde bir hadisi nerede ve ne zaman aldığına dair neredeyse herhangi bir bilgi bulunmazken bir nesil sonra onun *Sahîh*’ine müstahrec çalışması yapan Ebû Avâne (ö. 316/929) III./IX. asrın ortası ve ikinci yarısında olan rihlelerini kitabına geniş şekilde yansıtır. Yani onun Merv, Tirmiz, Rey, İsfahan, Ehvâz, Basra, Vâsit, Kûfe, Bağdat, Musul, Haran, Halep, Tarsus, Dimaşk, Kudüs, Medine, Mekke, Yemen ve Mısır gibi beldelere yaptığı rihlelerin büyük çoğunluğu isnad arası bilgilerden elde edilir.¹²⁹ Hatta bir isnadda “Askalan’a üçüncü gelişimde...” şeklindeki sözü oraya en az üç defa gittiğini gösterir.¹³⁰ Muhammed Ali es-Sâiğ’den bir hadis naklederken “Beşinci haccım sırasında Mekke’de” notunu düşmesi de en azından beş defa hacca gittiği anlamına gelir.¹³¹ İsnad arası bilgilerden 250 yılında Cürçân’da;¹³² 259 yılında ise Bağdat’ta bulunduğu anlaşılır.¹³³

İsnad arası bilgiler kitap rivayetlerinde de sık görülür. Muhtemelen bir kitabın ne zaman ve nerede alındığı bilgisi, râviler tarafından tek bir hadisi ne zaman ve nerede alındığından daha önemli bulunmuş olmalıdır.

¹²⁶ Ebû’l-Kâsım Süleymân et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 20/128.

¹²⁷ Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne* (Dammâm: Dâru İbnü’l-Kayyim, 1406/1986), 2/559.

¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/484.

¹²⁹ Ya’kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî Ebû Avâne, *el-Müsnedü’s-sahîhü’l-muhrec alâ Sahîhi Müslim*, thk. Abbâs Safahân b. Şehâbeddîn (Medine: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1435/2014), 1/16-26.

¹³⁰ Ebû Avâne, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 4/237.

¹³¹ Ebû Avâne, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 7/171.

¹³² Ebû Avâne, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 1/52.

¹³³ Ebû Avâne, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 19/355.

Örneğin Buhârî'nin *Câmi'*inin Yûninî'ye (ö. 701/1302) kadar ne zaman ve nerede nakledildiğini isnadı üzerinden şu şekilde takip edilebilir: 1. Buhârî 248'de ve 251'de Firebr'de. 2. Firebrî, 316'da Firebr'de 3. Abdullah b. Ahmed b. Hammûye, 381'de (yer yok), 4. Dâvûdî, 465'te Bûşenc'te, 5. Ebû'l-Vakt el-Herevî, 552'nin sonuyla 553'ün başında Bağdat'ta 6. Sirâcüddîn ez-Zebîdî, 630'da Dimaşk'ta¹³⁴ bu kitabı naklettiler. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in *Kitabü'l-Eşribe*'sinin 228 yılında,¹³⁵ Buhârî'nin *et-Tarihü'l-kebir*'inin ise Basra'da 246 yılında nakledildiği belirtilmektedir.¹³⁶ Ebû Hâtim'in "Ahmed b. Hanbel ile ilk defa 213 yılında karşılaştım. Namaza gelirken Kitabü'l-Eşribe ile Kitabü'l-Îmân'ı getirdi." sözü ise kitabın telif ve rivayet tarihini karşılaştırmaya imkân verecek bir bilgi sunar.¹³⁷

İsnad arası bu bilgiler incelediğimiz örneklerde olduğu gibi bir araştırmacının uğraşları neticesinde Şamile ve benzeri programlar aracılığıyla da bir araya getirilebilir. Burada yapay zekânın fonksiyonu birçok alternatif arasında bir şehirde veya tarihte söylendiği belirtilen bilgileri hızlı bir şekilde araştırmacının istifadesine sunmasıdır. Böylece hem bir kitabın hem de tek tek hadislerin isnadında zikredilen yer ve tarih bilgilerinden hareketle bir şahsın rihlesi günümüzde daha hızlı şekilde tespit edilebilir. Buralarda zikredilen detay bilgiler gerek rihlenin serencamı gerekse râvinin hayatı hakkında önemli bilgiler sunabilir. Bununla birlikte kitap isnadlarında tarih bilgilerinin, tek tek hadislerin isnadlarında ise yer isimlerinin daha fazla olduğu, III./IX. asrın ilk yarısında bu kayıtların giderek yaygınlaştığı görülür. Bunların toplamı bir kitabın veya râvinin rihlesini anlatırken hepsinin bir veri tabanındaki zikri ise ilmî seyahatlerin daha geniş bir resmini ortaya koyacaktır.

Klasik dönemdeki âlimlerin tecrübelerinden hareketle günümüzde rihle tespiti, râvinin hocalarının nisbelerinden hareketle de belirlenebilir.¹³⁸ Ricâl âlimlerinin mahfuzatında bulunan hocaların beldelerini bilmek

¹³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh*, (https://www.bukhari-pedia.net/book/matn_bukhari/1, (Erişim tarihi 07.03.2025).

¹³⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Eşribe*, thk. Subhi es-Samerrâi (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 25.

¹³⁶ Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 1/3.

¹³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/303; İsnad arası bilgilerde ilgili kişilerin karşılaştıklarının tespitine ek olarak şehir ve döneme dair bilgilerin elde edilebileceğine dair bk. Topgül, *İsnadın Satır Araları*, 170 vd.

¹³⁸ Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin *Ta'zîmu kadri's-salât* eseri çerçevesinde hocalarının nisbelerinden hareketle rihleye dair çeşitli çıkarımların yapılma imkânı için bk. Muhammed Enes Topgül, "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 42/1 (Ağustos 2017), 11-18.

için günümüz araştırmacılarının Cevâmiü'l-kelim ve/veya Hadimü'l-haremeyn gibi programlardan yararlanması mümkündür. Özellikle tekrarsız bilgi sunması ve 1400 kitabı ihtiva etmesi sebebiyle işlevsel görünen fakat sadece merfu hadislere yer vermek ve çok fazla hatalı bilgileri içermek gibi problemlerle malul olan¹³⁹ Cevâmiü'l-kelim programında bir râvinin hocaları topluca görülebilmektedir. Dolayısıyla bu programda söz gelimi Kûfeli çok hadis nakleden bir râvinin 3 Mısırlı hocasının bulunması, onun Mısır'a gittiğine bir karine sayılabilir. Cevâmiü'l-kelim programı için bu kriterler râvinin ilgili hocasından çok hadis naklettiği durumlarda, söz gelimi 100'ü aşkın hadisi olan bir râvinin iki haneli sayılarda hadis rivayet ettiğinde geçerli saymak uygun görünmektedir. Buna göre mesela 100'ü aşkın hadis nakleden Basralı birinin Şamlı 3, hatta 5 hocadan bir-iki hadis nakletmesi programın hataları nedeniyle ihtiyatla karşılanmalıdır. Ayrıca bizzat kitaplarda genelde zayıf râvilerden kaynaklanan hatalar nedeniyle bir şahıs, hadis nakletmediği hocadan rivayet etmiş gibi görünebilmektedir. Dolayısıyla bu eksikliği gidermek için ek tedbirler alınmalıdır. Özellikle bir râvinin tek haneli bir rakamla hadis naklettiği bir şahıstan gerçekten rivayette bulunup bulunmadığı hadis metninin olduğu sayfaya giderek test edilebilir. Ayrıca bu bilgiler Cevâmiü'l-kelim programına göre sınırlı sayıda kitapları esas alan ve mükerrer tarihleri de ihtiva eden Hadimü'l-haremeyn programı veya Mizzî'nin *Tehzibü'l-Kemâl*'i gibi bir râvinin hocalarını en geniş şekilde kaydeden kitaplardan sağlaması yapılarak dikkate alınabilir. Öte yandan birçok ilim adamının ziyaret ettiği Mekke, Medîne ve Bağdat gibi yerlerde hocaların bu şehirlere gelme ihtimalinin yüksek olması nedeniyle yukarıda zikredilen şartların daha titiz uygulanması gerekirken, Nîşâbûr, Merv, Mağrib gibi beldelere mensup olan kişilerde bunlar esnetilebilir. Zira söz gelimi 3 Bağdatlı veya Kûfeli hocanın Nîşâbûr'a gitme ihtimali zordur.

Aslında hocalardan hareketle rihle tespitinde ideal olan yöntem, bir râvinin bütün hocalarını hem dijital programlar hem de rivayet ya da ricâl kitaplarından toplayarak beldelerine göre tasnif etmek ve muhtemel rihlesini tahmin etmektir. Zira ricâl kitaplarıyla Cevâmiü'l-kelim programında bulunan bir râvinin hoca sayıları zaman zaman uyumlu olmasına rağmen birçok biyografide gerek programın sadece merfuları alması gerekse programda veya hadis kaynaklarındaki hatalar sebebiyle uyumsuzluklar görülür. Örneğin Nîşâbur'un fakihî olarak adlandırılan Ebû Ab-

¹³⁹ Muhammed Enes Topgöl, "Cevâmiü'l-Kelim' ve 'Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn' Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.

dullah Ahmed b. Nasr (ö.245/859) rihleleriyle maruf olduğu halde Cevâmiü'l-kelim programına göre 40 hocasından 54 hadisi nakledilmiştir. Buna karşın *Tehzîbü'l-Kemâl*'de onun 152 hocası kaydedilmiştir.¹⁴⁰ Benzer şekilde Harb b. İsmail'in (ö.280/894) Cevâmiü'l-kelim programında 10 hocası bulunmasına rağmen, kitabının muhakkiki 48 hocasını tespit etmiştir.¹⁴¹ Bazı yerlerde ise Cevâmiü'l-kelim programındaki hoca sayısının *Tehzîb*'e göre çok daha fazla olduğu belirtilmelidir. Örneğin Mizzî, Ubeydullah b. Mûsa b. Ebi'l-Muhtar'ın (ö. 213/828) 69 hocasını sayarken¹⁴² Cevâmiü'l-kelim programında 233 hocası bulunur. Netice itibariyle bir kitabının tahkiki veya bir makale seviyesinde sadece bir râvinin incelendiği durumlarda mümkün olan bütün hocalarının incelenmesi kaçınılmaz ise de rihle hakkında veri tabanı oluştururken yukarıda zikredilen tedbirler çerçevesinde Cevâmiü'l-kelim programı işlevsel görünmektedir. Ancak buradan elde edilen bilgiler, bir râvinin bir şehre gittiğini söylemesi ya da bunu isnad arası bilgilerde ifade etmesi gibi net olmadığından tahminî bir rihle belirlemesi olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla bu program bir râvinin rihlesinin tespitinde yardımcı unsur olarak kullanılabilir.

224 | db

Cevâmiü'l-kelim programının yanı sıra veri giriŐi yapılmadığı için yarım kalan ve 2012'den bu yana yenilenmeyen Muslimscholars.info sayfası, temel ricâl kaynaklarındaki bir râvinin hocalarını ve öğrencilerini belgelerine göre ayırarak kullanıcıların istifadesine sunduğu için rihle tespitinde ideal bir site görünümündedir. Bununla birlikte sitede birçok râvinin hoca ve öğrencileri zikredilmemiş, girilenlerde ise henüz İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i gibi hocaları muhtasar şekilde kaydeden eserlerle yetinilmiştir. Ne yazık ki bu programda da çeşitli hatalar bulunmaktadır. Örneğin bu sitede Şerik b. Abdullah en-Nehâî'nin, listelenen 109 hocası arasında 5'nin Hemedan'a mensup olduğu söylenmiştir. Oysa Ebû İshâk es-Sebîî (ö. 127/745) ve Kûfeli diğer râvilerden oluşan bu kişilerin Hemedânî nisbesi, adı geçen şehirde yaşadıklarından değil, Hemedân kabilesine mensup olması nedeniyledir. Dolayısıyla onların Hemedan'a nispet edilmesi hatalıdır. Neticede site, Cevâmiü'l-kelim'e destek amacıyla söz konusu eksiklikleri ve sorunları dikkate alınarak kullanılabilirse de onun çalışmalarına katkısı oldukça sınırla kalacaktır.

Günümüzde bir râvinin öğrencilerinden hareketle rihlesine karar verilip verilemeyeceği meselesi ise çok daha kaygan bir zeminde bulunur.

¹⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1/498-501.

¹⁴¹ Harb b. İsmâil b. Halef el-Kirmânî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel el-Fıkhîyye*, thk. Abdülbârî b. İyâd es-Sebîî (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1430/2009), 35-41.

¹⁴² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 19/164-166.

Çünkü bir şahsın öğrencilerinden hareketle rihlesini tespit etmek, onun hoca olarak bir yere seyahat ettiğini varsaymak anlamına gelir. Rihlenin yaygın olduğu bir zaman diliminde örneğin Basralı birçok öğrencinin Bağdat'a ya da Kûfe'ye giderek bir hocadan hadis alması mümkün olduğundan, söz gelimi Bağdatlı bir hocanın Basralı öğrencilerinden hareketle oraya gittiğini kabul etmek risklidir. Bununla birlikte Horasan veya Yemen gibi uzak bölgelere mensup bir âlimin öğrencileri, anılan yerlere gitmedikleri biliniyorsa sadece Kûfeli veya Bağdatlı öğrencilerine bakılarak bu beldelere girdiği varsayılabilir. Ancak bu, hocalardan hareketle yapılan rihle belirlemelerine göre daha zayıf bir yöntem olup muhtelif ihtimallere daha fazla açıktır.

Günümüzde rihle tespiti Zehebî gibi bir klasik dönem âliminin veya çağdaş araştırmacılarının bir şahsın rihle yapmadığına veya bir şehre girmediğine dair kaydettiği bilgilerden hareketle de yapılabilir. Çünkü beldeinden çıkmadığı belirlenen bir şahsın farklı bir şehre mensup hoca ve öğrencilerinin ona rihle yaptıkları anlaşılır. Nasıl ki Mekke-Medine'den çıkmadığı bilinen Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) Kûfeli bir râvisi bulunduğu onun Hicaz'a geldiği anlaşılıyorsa rihle yapmadığı tespit edilen Mısırlı bir âlimin farklı bölgeden bir râvisinin tespit edilmesi de onun Mısır'a gittiği anlamına gelir. Ancak bu yöntemin uygulanması için "Rihle yapmadı" bilgisinin doğruluğu ve bunu kullanan şahsın rihleden ne kastettiği önemlidir. Örneğin bir râvinin rihle yapmadığı bilgisine Elif Erdem'in Zehebî'nin *Tezkiratü'l-huffaz*'ını esas alarak oluşturduğu listede sıkça rastlanır.¹⁴³ O, ilmî veya farklı gayelerle başka bir beldeye intikal edenleri seyahat yapanlar kategorisinde değerlendirmiş, rihle yapmayanları ise "H" rumuzuyla kaydetmiştir. Erdem'in doktora tezi kapsamında bir kaynak eserle yetinerek, biyografileri başka kaynaklardan araştırması anlaşılır görünse de bu liste bir râvinin gerçekten rihle yapmadığını söylememize imkân verecek durumda değildir. Zira Zehebî, *Tezkira*'da rihlesinden bahsetmediği birçok kişinin ilmî yolculuklarına başka eserlerinde detaylı bir şekilde yer vermektedir. Ayrıca önceki eserlerde veya isnad arası bilgilerde bir âlimin rihlesine rastlamak da mümkündür. Örneğin Erdem'in listesinde rihle yapmadığı belirtilen Ebü'l-Ahvas Muhammed b. Heysem (ö. 279/892) için Zehebî *Siyer*'inde "Geniş bir rihlesi ve tam bir ilmi var" demiş,¹⁴⁴ *Târih*'inde ise "Basra, Kûfe, Şam, Mısır, Cezîre, Hicaz'a geniş bir rihle yaptı" ifadesinden sonra Şam ve Cezîre'deki

¹⁴³ Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları*, 305-372. O, Zehebî sonrasındaki hafızları da çeşitli kaynaklardan hareketle listeye ilave eder.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 13/156.

hocalarını saymıştır.¹⁴⁵ Benzer şekilde listede “H” rumuzu konan Ahmed b. Nasr en-Nîşâbûrî hakkında Zehebî, *Siyer*’inde rihle yaptığını söylerken¹⁴⁶ *Târih*’inde “Şam, Irak ve Mısır’a çokça rihlede bulundu” dedikten sonra ilerlemiş yaşına rağmen Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’a (ö. 224/838) rihle yaptığını belirtmiştir.¹⁴⁷ Öte yandan bu listede bir râvinin rihle yaptığını gösteren açık ifadelerle odaklanıldığı için *Tezkira*’da bir râvinin hocaları yardımıyla bulunabilecek birçok rihle tespit edilememiştir. Örneğin Bişr b. Ömer ez-Zehrânî el-Basrî (ö. 207/823),¹⁴⁸ Mervan b. Muhammed et-Tâtârî ed-Dimaşkî (ö. 210/826)¹⁴⁹ Ebû Müshir ed-Dimaşkî (ö. 218/833),¹⁵⁰ Hişam b. Ubeydullah er-Râzî (ö. 221/836)¹⁵¹ gibi âlimler *Tezkira*’da Mâlik b. Enes’in öğrencileri arasında sayılır. Başka bir ifadeyle onların Hicaz bölgesine gittikleri açıktır. Ahmed b. Hanbel’e mesâilî ile meşhur Harb b. İsmail el-Kirmânî¹⁵² ve Abdülmelik b. Abdülhamid el-Meymûnî el-Cezerî’nin (ö. 274/888) durumu da benzer şekildedir.¹⁵³ Zehebî her ikisinin de Ahmed’in ashâbı olduğunu kaydeder. Onların Bağdat’a gittikleri yaygın olarak bilinmektedir. Özellikle Nîşâbur gibi uzak coğrafyalara ya da Urfa-Antakya gibi nispeten küçük şehirlere mensup hafızların, Irak veya Hicaz bölgesindeki hocaları da rihleye işaret eden hususlardır. Örneğin *Tezkira*’ya göre Heykân diye meşhur, Yahya b. Muhammed ez-Zühîlî’nin (ö. 267/881) hocaları arasında Ali b. Ca’d (ö. 230/844), Müsedded b. Müserhed (ö.228/843) ve İsmail b. Ebî Üveys’in (ö.226/841) bulunması onun en azından Irak ve Hicaz’a gittiğine işaret eder.¹⁵⁴ Şayet onun rihle yapmadığı iddia ediliyorsa bu hocaların Nîşâbur’a gittikleri varsayılıyor demektir. Oysa Erdem’in listesinde adı geçen her dört muhaddis için de “H” rumuzu konmuştur.¹⁵⁵ Bu durumda anılan kişiler arasında hoca-öğrenci ilişkisi sorunlu hale gelir. Neticede sadece *Tezkira* dikkate alınsa bile en azından Mâlik gibi bilinen ya da farklı bölgelere ait meşhur hocaların varlığı rihle tespiti için bir karine olarak kabul edilmesi gerekirdi. Listenin işlevselliğini görmek için *Tezkira*’nın sadece 9. tabakasındaki 106 muhaddis arasında rihle yapmadığı

¹⁴⁵ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 11/624.

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 12/239.

¹⁴⁷ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 5/1072.

¹⁴⁸ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 1/246.

¹⁴⁹ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 1/225.

¹⁵⁰ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 1/279.

¹⁵¹ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 1/284.

¹⁵² Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 2/241.

¹⁵³ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 2/135.

¹⁵⁴ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, 2/143.

¹⁵⁵ Sırasıyla bk. Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları*, 336,324,325.

belirlenen 42 hafız,¹⁵⁶ mevcut bütün kaynaklardan tekrar araştırıldığında 11'inde net bir şekilde rihle ifadelerine rastlanmadığı, geriye kalan 31 âlimin 15'inin rihlesinin tespit edildiği, 16'sının ise uzun yolculuklara çıktıkları için rahhâl sayılabileceği tespit edilmiştir.¹⁵⁷

Zehebî gibi klasik ulemanın bir âlim hakkında "Rihle yapmadı" ifadelerinden hareketle söz konusu şahsın farklı şehirlere mensup hoca ve öğrencilerinin ona rihle yaptığı ileri sürülebilir. Ancak bunu söyleyebilmek için, müelliflerin bu terimden ne kastettiklerinin bilinmesi gerekir. Örneğin Zehebî'nin, rihle yapmadığını belirttiği bazı âlimlerin hacca gittikleri veya ilim gayesi dışında yolculuklarda buldukları ya da hoca olarak seyahat ettikleri tespit edilebilmektedir. Mesela Zehebî, Kûfeli Şerîk b. Abdullah el-Kâdî'nin rihle yapmadığını belirtmesine rağmen¹⁵⁸ onun Basra ve Mekke'de bulunduğu,¹⁵⁹ 150 yılında Vâsıt'a kâdı atandığı¹⁶⁰ ve birçok defa Bağdat'a geldiği kaydedilir.¹⁶¹ Bu bilgilerin çoğu Zehebî'nin de ana kaynaklarını oluşturan İbn Hibbân, Hatîb ve Mizzî gibi âlimlerin eserlerinde zikredildiği için görmediğini varsaymak zordur. Hatta onun Vasıt'a gittiği ve Ehvâz kadılığına atandığı Zehebî tarafından da kaydedilir.¹⁶² Benzer şekilde Zehebî, Muhammed b. Rumh'un (ö. 242/857) hem rihle yapmadığını hem de Mâlik b. Enes'ten rivayeti olmasa da ondan bir olay naklettiğini aynı eserde kaydeder.¹⁶³ Orada Zehebî, Nesâî'den (ö.

¹⁵⁶ Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları*, 331-336.

¹⁵⁷ Kısa rihle yapan âlimlerin isimleri şu şekildedir: 1. Zeyd b. Ahram, 2. Fadl b. Sehl, 3. Sa'ika Ebû Yahya, 4. Ebû'l-Abbas Fadl b. Yakub, 5. Abbas b. Muhammed b. Hâtim ed-Dûrî, 6. Ebû Kılabe Abdülmelik b. Muhammed, 7. Muhammed b. Avf b. Süfyan, 8. Yusuf b. Said b. Müslim, 9. Hamdan Muhammed b. Ali el-Verrâk, 10. Birtî Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Bağdâdî, 11. Meymûnî Ebû'l-Hasan Abdülmelik, 12. Hilal b. Ala, 13. Abdullah b. Şebîb, 14. Hâris b. Muhammed, 15. Cafer b. Muhammed et-Tayâlisî. Uzun rihleye çıkan âlimler ise şunlardır: 1. Muhammed b. Eslem el-Kindî, 2. Ahmed b. Nasr el-Mervezî, 3. Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem, 4. A'yen Ebû Bekir b. Muhammed, 5. Muhammed b. Yahya el-İsferâyînî, 6. Ruhâvî Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Süleyman, 7. İsa b. Şâzân el-Basrî, 8. Ammâr b. Recâ, 9. Ebû Ahmed el-Ferrâ, 10. Muhammed b. İsmail et-Tirmizî, 11. Muhammed b. Heysem, 12. Ebû Maîn Hüseyin b. Hasan, 13. Harb b. İsmail el-Kirmânî, 14. Heykân Yahya b. Muhammed ez-Zühî, 15. Osman b. Hurrezâz, 16. Ebû Zür'a ed-Dimaşkî.

¹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/642.

¹⁵⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 1/455; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/389.

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 6/444.

¹⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/384.

¹⁶² Zehebî, *Siyer*, 8/203; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/648.

¹⁶³ Muhammed b. Rumh'a nispet edilen bu olay, birinin Mâlik'e Mina'da Kurban Bayramıyla ilgili sorduğu bir soru ve cevabı olmalıdır. Bk. Reşîd el-Attâr, *Mücerredü es-*

303/915) naklen “Eğer Muhammed b. Rumh, Mâlik’ten hadis yazsaydı onu ashabı içinde ilk sıraya yerleştirirdim” sözünü de zikreder.¹⁶⁴ Kısaca Zehebî’nin, Mâlik’le görüştüğünü bilmesine rağmen onun için “Rihle yapmadı” demesi bu yolculuğu rihle kapsamında değerlendirmediğini gösterir. Zehebî’nin bir şahsın rihle yapmadiğını kaydettikten sonra bazı açıklayıcı cümleleri de onun bu konudaki düşüncesini ele verir. Mesela o, şerik el-Kâdı için “Rihle yapmadı, aksine beldesinin ilmiyle yetindi” derken¹⁶⁵ Yahya b. Abdülvehhab el-İsfehânî (ö. 511/1117) için “Bağdat’a rihle yapmadı, oraya yaşlılığında girdi, 498 yılında Mansur Camii’nde hadis imla etti ve haccetti” notunu düşmektedir.¹⁶⁶ Bu ifadeler ve diğer uygulamalar Zehebî’nin rihleyi ilim öğrenmek için yapılan yolculuklarla sınırlandırdiğını, hac, kâdılık gibi ilim dışı gayeleri ya da hoca olarak hadis naklini bu kapsama dahil etmediğine işaret etmektedir.

Son olarak rihle tespitinde bir râvinin şehir ricâlini konu eden kitaplarda yer almaması, o şehre girmediğinin bir delili sayılıp sayılamayacağı meselesi ele alınabilir. Bu soruya olumlu cevap vermek için müellifinin o ismi gözden kaçırmaması, kitabın şartlarının bilinmesi ve eserin tam olarak elimizde bulunması gerekir. Buna göre İbn Yûnus’un *Târûhu Mısrı* kaynaklardaki bilgilerin toplanmasıyla oluşan bir eser olduğu ya da İbnü’l-Adîm’in *Buğye*’sinin bir kısmı günümüze ulaştığı için bu amaçla kullanılamaz. Hatîb’in *Târîhu Bağdâd*’ı ise bu şehre her gelen kişiyi kaydetmek yerine, orada hadis rivayet edenleri zikretmeyi prensip olarak benimse-diği için herhangi bir ismin eserde bulunmamasından hareketle onun Bağdat’a rihle yapmadiğı sonucuna ulaşmak doğru değerildir. Nitekim Hatîb bu şartını özetle şu şekilde ifade etmektedir:

“Ben Bağdat’a gelip de yerleşmeyen muhaddisler arasında ilim nakletmeyenleri zikretmedim. Sayıları çok olduğu için Bağdat’a gelip ilim rivayet etmeyenleri eserime almadım. Ancak şehrimize geldiği halde hadis nakletmeyen sınırlı sayıdaki önemli âlimde bu şarta uymadım. Yüksek mertebelerinden dolayı onları kitabımda zikretmek istedim.”¹⁶⁷

mâi’r-ruvât an Mâlik, thk. Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed es-Selefi (Medine: Mek-tebetü’l-Gurabâi’l-Eseriyye, 1418/1997), 152.

¹⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, 11/498.

¹⁶⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/642.

¹⁶⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11/483.

¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/5. Hatîb’in, müzakere hariç Bağdat’ta hadis nakletmediğini belirttiği Ebû Mes’ûd Ahmed b. Furât ve İşhâk b. Râhûye’nin biyogra-filerini söz konusu şartından istisna ederek zikretmiş olmalıdır (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/563, 7/363).

Buna göre, Ahmed Muhammed Şâkir'in (ö. 1958), başkaları tarafından da onaylanan¹⁶⁸ "Tirmizî'nin (ö.279/892) Bağdat'a girdiğini sanmıyorum, girseydi Ahmed b. Hanbel ile görüşür ve Hatîb de onu *Târîh*'inde zikrederdi" görüşü eleştiriye açıktır.¹⁶⁹ Zira onun Ahmed b. Hanbel'den hadis almaması vefatından sonra girdiğine, *Târîhu Bağdâd*'da zikredilmemesi ise orada hadis nakletmediğine delalet edebilir. Nitekim Ziya el-Ömerî, İbn Nokta'nın (ö. 629/1231) Tirmizî'nin Bağdat'a girdiğini tasrih etmesi¹⁷⁰ ve Bağdatlı olan veya oraya gelen 38 hocasının bulunması nedeniyle söz konusu şehre rihle yaptığını kaydetmiştir.¹⁷¹ Ancak Ziya el-Ömerî'nin Tirmizî'nin *Târîhu Bağdâd*'da zikredilmeme gerekçesini, biyografisinin elimizdeki kitapta yer almamasıyla yani günümüze ulaşan nüshalarda eksiklik bulunmasıyla açıklaması hatalı görünmektedir.¹⁷² Zira Tirmizî bir yana Harb b. İsmail gibi Bağdat'ta bulunduğu bilinen birçok kişinin *Târîhu Bağdâd*'da yer almaması, muhtemelen henüz ilim talibi olma safhasında geldikleri için orada hadis nakletmemeleriyle ilgili olmalıdır.

4. Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu araştırmadan çıkan en önemli neticelerden birisi bir râvinin ilmî yolculuklarının, hem rihle anekdotlarından hem konuya önem veren ricâl âlimleri tarafından çeşitli karinelerle tespit edilmesidir. En çok başvuru alan rihle tespit yöntemi bir şahsın farklı bölgelere mensup hocalarından hareket edilmesidir. Bazı örneklerde tek bir hocadan hareketle rihle tespiti yapılsa da bunlar klasik dönemde çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Öğrencilerden yola çıkılarak rihle tespiti ise oldukça azdır ve sıkça başvuru alan bir yöntem değildir. Dolayısıyla bir âlimin rihlesine dair doğrudan bilgiler, anekdotlardan elde edilenler, isnad arası veriler ve hocalarının şehirlerine bakılarak elde edilen karineler rihle tespitinin önemli kaynaklarıdır. Genel olarak söylemek gerekirse IV./X. asırda ricâl yazımında rihle vurgusunun önemli bir unsur haline geldiği ve özellikle de şehir tarihlerinin bu konuda öne çıktığı görülmektedir. Rihle tespitinin öncelikle Rey, Endülüs, Mağrib, Nişâbûr gibi merkezden uzak şehirlere mensup âlimle-

¹⁶⁸ Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-ilmî* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1412/1991), 83.

¹⁶⁹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh -Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dârü'l-Hadîs, ty.), 83. (Muhakkikin mukaddimesi)

¹⁷⁰ Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebî Bekr b. Şücâ Bağdâdî İbn Nokta, *et-Takyîd lima'rifeti's-sünen ve'l-mesânîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 97.

¹⁷¹ Ömerî, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-ilmî*, 12-13.

¹⁷² Ömerî, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-ilmî*, 13-16.

rin eserlerinde görölmesi ise bir tesadüf değildir. Uzak mesafeler katederek rihle yapılan söz konusu bölge âlimlerinin konuya daha fazla eğilimleri tabii görünmektedir. Bu dikkati bir sonraki aşamada Bağdat ve Di-maşk tarihleri devam ettirmiştir. Müteahhirün dönemde ise Zehebî hem önceki âlimlerin rihleye dair sözlerini toplarken hem de kendi içtihatları çerçevesinde, dönemindeki diğer müelliflerden çok daha ileri düzeyde rihle tespiti yapmaktadır. Özellikle birçok râvinin rihle yapmadığını söylemesi bu dikkatin önemli bir sonucudur.

Râviler arasında rihlenin yaygınlığı, ilmî seyahatlerin doğrudan veya dolaylı anekdotlardan tespit etme imkânı ve rihle vurgusunu öne çıkaran kitapların hacmi gibi unsurlar düşünöldüğünde kapsamlı bir veri tabanının ancak bir ekip tarafından gerçekleştirilmesi mümkündür. Ayrıca temel kaynaklardaki rihle anekdotlarının derlenmesi, isnad arası bilgilerin tespiti ve hocalardan hareketle rihle tespitine dair bilgiler çok farklı yerlerden çıkabileceği için yapay zekâ algoritmalarına dayalı veri elde etme yöntemlerinden faydalanmak uygun görünmektedir. Özellikle isnad arası bilgilerde bir ravi “haddesena fûlan” ifadesinden sonra nerede ve/veya ne zaman görüştüklerine dair bilgi verdiği için bu bilgiler yapay zeka araçlarının doğal dil işleme işlevlerini ikame edecek şekilde kullanılması yardımıyla bir araya getirilebilir. Bu işlevi biraz açmak gerekirse, gpt, claude, gemini gibi büyük dil modelleri verilen komutlar üzerinden metinlerden bilgi çıkarmakta etkin sonuçlar vermektedir. Biyografi parçalarından insan müdahalesine gerek kalmaksızın doğum yeri, tarihi ve kişiye dair diğer bilgiler elde edilebilir. Ayrıca yer ve zaman gibi yukarıda zikredilen bilgilerin bu modellerin “uygulama programlama arayüzleri (API)” kullanılarak oluşturulacak bir yazılım ile elde edilmesi de mümkündür. Yapay zekâ entegre edilmiş yazılım araçları ile bulunması istenen bilgilerin yer aldığı metinler, tek tek modellere gönderilip ilgili bilgi parçalarının çıkarılması için detaylı talimatlar söylendiğinde başarılı sonuçlara erişildiği yaptığımız çalışmalarda tespit edilmiştir.

Hocalarından hareketle rihleyi tespit etmek ise onların tek tek memleketlerini veya hangi şehirlere gittiklerini bilmeyi gerektirdiğinden, çeşitli eksikliklerine rağmen Cevâmiü'l-kelim programı işlevsel durmaktadır. Ancak programın hataları nedeniyle, bir şehre mensup çokça rivayette bulunduğu 3 hocasının bulunması şart koşulmalı, bir-iki hadis aktardığı hocalarında azami dikkat gösterilmelidir. Az sayıda hadis naklettiği hocalarının doğruluğu, Hâdimü'l-Haremeyn, Mizzî'nin *Tehzibü'l-Kemâl*'i veya bizzat hoca-öğrenci ilişkisinin göröldüğü isnada gidilerek teyit edilmesi gerekir. Ayrıca her bir râvinin durumu kendi içinde değerlendirilmeli,

Bağdat veya Hicaz bölgesine mensup râviler ile Horasan bölgesindekiler bir tutulmamalıdır. Sistemli hadis rivayetinden sonra Irak veya Hicaz'dan Horasan'a rihle pek fazla olmadığından bu bölgeye mensup ilim adamlarının daha az sayıdaki hocasına bakılarak Irak'a geldiğini varsaymak doğaldır.

Klasik dönem ilim adamlarının ve günümüz araştırmacılarının bir râvinin rihle yapmadığına dair sözleri onun, beldesi dışındaki öğrencilerinin rihlelerini tespit etmede işlevsel görünmesine rağmen, bu tespiti yapan kişinin râviyi tam olarak araştırmayı amaçlayıp amaçlamadığı ve rihle ile ne kastettiği meselelerini gündeme getirir. Bu sözleri en çok kullanan Zehebî'nin bütün seyahatleri rihle kapsamında değerlendirmede görülür. Buradan hareketle onun ilmî amaçlarla yapılanlar için rihle terimini kullandığı söylenebilir. Zehebî'nin bu yaklaşımının diğer klasik âlimler tarafından uygulanıp uygulanmadığı ise daha geniş araştırmaların konusudur. Benzer şekilde bir şahsın şehir tarihine dair eserlerde adının zikredilmemesi, öncelikle kitabın tam olarak günümüze ulaşmış olmadığına dair dikkatli bir araştırmayı gerektirir. Ayrıca eserde râviye yer verilmemesinin nedeninin müellifin kitabını telif ederken ortaya koyduğu şartlarla ilgili olup olmadığının belirlenmesi de doğru sonuçlara ulaşabilmek için büyük önem arz etmektedir. Özellikle Hatîb'in *Târîhu Bağdâd'*ına Bağdat'a her gelen râviyi değil, orada hadis rivayet edenleri alma şartının birçok araştırmacı tarafından göz ardı edilmesi yanlış çıkarımları beraberinde getirir.

II./VIII. asrın ortalarından itibaren neredeyse her önemli muhaddisin uzun ya da kısa mesafelere gerçekleştirdiği rihle faaliyetlerini bir veri tabanında toplamak bir veya iki asırla kayıtlansa bile yüzbinlerce bilgiyi bir araya getirmek anlamına gelir. Büyük resimden hareketle rihle tespitin yanı sıra yolculuğun ekonomik, kültürel ve psikolojik boyutları, hadis rivayetine, bilginin dağılımına ve râvi değerlendirmelerine bakan yönleri göz önüne alındığında devasa bir verinin ortaya çıkacağı tahmin edilebilir. Dolayısıyla bunların klasik yöntemlerle ya da bilgileri nispeten işleyebilme ve analiz etme imkânı veren excel ve benzeri programlarla başa-rılması güçtür. Ayrıca bilgilerin daha kompleks bileşimleri istendiğinde, söz gelimi 200-250 yılları arasında kimlerin Bağdâd'a gelip Rusâfe Mes-cid'inde bulunduğu bilgisi araştırıldığında bunu anılan programlarla doğrudan elde etmek mümkün olsa bile bilhassa râviler arasındaki dolaylı ilişkilerin ortaya koyulması için bu verinin GraphQL gibi ilişkisel verilerin daha iyi işlenebileceği büyük dil modelleri ile etkin kullanılabilen bir veri tabanı oluşturarak incelemek daha çok sayıda sorunun etkili bir şekilde

yanıtlanmasına fırsat tanımaktadır. Dolayısıyla hem verileri düzenli şekilde istifleyebilecek hem de bir konuyu farklı yönlerinin bir arada elde edilmesine imkân tanıyacak programlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunu sağlamak amacıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) geliştirdiği Ulema Veri Tabanı, rihle çalışmalarına uyarlanmıştır. Böylece veri madenciliği yöntemiyle rihlelerin tespiti gerçekleştirilebilecek ve onların yukarıda sayılan yönleri analize tabi tutularak İslam âlimleri arasındaki iletişim ağları, bu iletişimi nasıl gerçekleştirdikleri, yolculukların kültür tarihine, hadis rivayetine ve cerh-ta'dîl ilmine bakan yönleri bir bütün olarak ortaya konulabilecektir.

Kaynakça

- Açikel, Yusuf. *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler*. Ankara: Nobel, 2020.
- Ahmed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hancı, 2001.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Eşribe*. thk. Subhi es-Samerrâi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Fezâilü's-sahâbe*. thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibnihî Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*. thk. Zühayr eş-Şâviş. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1401/1981.
- Attâr, Reşîd. *Mücerredü esmâi'r-ruvât an Mâlik*. thk. Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed es-Selefi. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh*, (https://www.bukhari-pedia.net/book/matn_bukhari/1, (Erişim tarihi 07.03.2025).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Târîhü'l-kebir*. nşr. Muhammed Abdulmuîd Han. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dairetü Maârifil-Osmaniyye, ts.
- Çoban, Fatma Büşra. *Endüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed. *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1387.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî ed-. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. nşr. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1406.
- Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyîni. *el-Müsnedü's-sahîhü'l-muhrec alâ Sahîhi Müslim*. thk. Abbâs Safahân b. Şehâbeddîn. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1435/2014.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Süâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Davud Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî fi ma'rifeti'r-ricâli ve cerhihim ve ta'dilihim*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Mekke/Beyrut: Mektebetü Dâri'l-İstikâme ve Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.
- Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Cemâlüddîn İbrâhîm. *Tabâkâtü'l-fukahâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü'r-Râ'idî'l-'Arabî, 1401.
- Ebu Ya'lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdillâh. *el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâi'l-hadis*. thk. Muhammed Sa'îd Ömer İdris. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

- Ebü'l-Arab, Muhammed b Ahmed b Temîm et-Temîmî el-Mağribî. *Tabakatu ulemai İfrîkyye*. Beyrut : Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, ts.
- Erdem, Elif. *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hâkim. Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî'. *Târîhu Neysabur, Tabâkatü Şuyûhi'l-Hâkim* (cem ve tahkik: Ebû Muâviye el-Beyrûtî) Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1427.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî Ebû Bekr. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Cezvetü'l-muhtebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*. Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve'n-Neşr, 1386.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*. thk. Maria Luisa Avila - Luis Molina. Madrid: el-Meclisü'l-a'lâ li'l-ebhâsi'l-İlmiyye ma'hedüt-te'avün maa'l 'âlemi'l-'Arabî, 1991.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Ömerî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifin-Nizâmiyye, 1325.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü's-Şikât*. nşr. Muhammed Abdurreşid. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâ'iretü'l-Ma'ârifil-Osmaniyye, 1393.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebî Bekr b. Şucâ Bağdâdî. *et-Takyîd lima'rifeti's-sünen ve'l-mesânîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mek-tebetü'l-Üsre, 2002.
- İbn Yûnus es-Sadeî, Ebû Saîd Abdurrahman. *Târîhu İbn Yûnus eş-Sadeî*. nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer. *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. nşr. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed. *Târîhu'l-ulemâ' ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*. nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. 2 Cilt, 1373.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed. *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*. thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1373/1954.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'âtü's-Sa'âde, 1394.
- Kirmânî, Harb b. İsmâîl b. Halef. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel el-Fikhiyye*. thk. Abdülbârî b. İyâd es-Sebtî. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Mevsilî, Ebû Zekerîyya Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî. *Târîhu'l-Mevsil*. thk. Ali Habîbe. Kâhire: 1387/1967.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Ebû Abdurrahman 'Âdil b. Muhammed. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422.
- Ömerî, Ekrem Ziyâ. *Türâsü't-Tirmizîyyi'l-ilmî*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1412/1991.
- Özdemir, Mervener. *Kütüb-i Tis'a Bağlamında Hatim Edebiyatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

- Özel, Ahmet. "Muhammed b. Hâris el-Huşenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İŐlâm Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Râzî, Ebu Zür'a Ubeydullah b Abdülkerim b Yezid Râzi Ebü Zür'a. *Su'âlâtü'l-Berzei = Kitâbü'd-duafa ve'l-kezzabin ve'l-metrukin min ashabi'l-hadis*. Kahire : el-Fârükü'l-Hadise, 2009.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân. *Gunyetü'l-muhtâc fî hatmi Sahîhi Müs-
lim b. Haccâc*. thk. Cemâl Ferhât Sâvelî. Suudi Arabistan: Dâru Künüzi İşbiliyye
li'n-NeŐri ve't-Tevzî, 1425/2004.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*. thk. Max Weisweiller.
Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981.
- Şeybânî, Ebü Abdurrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *es-Sünne*.
Dammâm: Dâru İbnü'l-Kayyim, 1406/1986.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi.
25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tirmizî, Ebü İŐâ Muhammed b. İŐâ b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmiu's-sahîh -Sünenü't-Tirmizî*.
thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ty.
- Topgöl, Muhammed Enes. "Cevâmiu'l-Kelim' ve 'Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn' Adlı Dijital
Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar". *İŐlâm Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-
176.
- Topgöl, Muhammed Enes. "Erken Dönem İŐlam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema
Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler". *Divan: Disip-
linlerarası Çalışmalar Dergisi* 42/1 (AĞustos 2017).
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnadın Satır Araları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı
Yayınları, 2018.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İŐlam ve Seyahat: Bir Âlim UĞraşının Tarihi ve Antropolojisi*.
çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Turhan, Halil İbrahim. *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*. Rize: STS
Yayınları, 2019.
- Yahyâ b. Ma'în, Ebu Zekerriyya. *Târîhu İbn Ma'în (ed-Dûri Rivâyeti)*. thk. Ahmed Mu-
hammed Nûr Seyf. Mekke: Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâu't-Turâsi'l-İŐlâmî,
1979.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Ahmed. *Tezhîb Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. nşr. Guneym Abbâs
Guneym-Mecdî es-Seyyid Emîn. 11 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 1425.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Osman. *Tezkiretü'l-Huffâz*. 5 Cilt. Beyrut - Lübnan:
Daru'l- Kütübü'l- İlmiyye, 1419.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-İber fî ħaberi men ħaber*. nşr. Ebü Hacer
Muhammed Zaglul. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Őemsüddîn Muhammed. *el-Kâšif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-
Kütübi's-sitte*. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İŐlâmîyye, 1413.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyerü a'lämi'n-nübelâ*. nşr. Şu'ayb el-
Arnaût - Hüseyin el-Esed. 23 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İŐlâm ve vefeyâtu
meŐâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Muhammed BeşŞâr el-Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-
risâle, 2003/1424).

